

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Πετροπούλου Αιμιλίας του Ηλία

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κρήτης

(Ετος κτήσης πτυχίου: 21 Σεπτεμβρίου 1993)

A.M.: 1013202004018

Επόπτης:

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Πετροπούλου Αιμιλίας του Ηλία

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κρήτης

(Έτος κτήσης πτυχίου: 21 Σεπτεμβρίου 1993)

A.M.: 1013202004018

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

κ. Γεώργιος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
κα Μαρίνα Γρηγοροπούλου, Μόνιμη Επικουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
κα Δήμητρα Δελλή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, 2022

Περιεχόμενα

Πρόλογος	4
Περίληψη	6
Συντομογραφίες και Ακρωνύμια.....	7
Βιογραφία	8
Οικογένεια και θάνατος	11
Οι άνθρωποι που επηρέασαν βαθύτατα τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο	13
1) Η σχέση του με τον Γεώργιο Γεννάδιο	13
2) Η σχέση του με τον Κωνσταντίνο Σχινά	16
Επαγγελματική σταδιοδρομία - Πώς οδηγήθηκε στην ιστοριογραφία.....	18
Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ως διπλωμάτης.....	31
Η σχέση του με τη δημοσιογραφία.....	33
Το επιστημονικό του έργο	40
<i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i>	56
Κρίσεις περί της <i>Ι.Ε.Ε.</i>	61
Βιβλιογραφία	68

Πρόλογος

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εκπονήθηκε κατά το Ακαδημαϊκό Έτος 2021-2022, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαία και Νέα ελληνική Φιλολογία: Ειδίκευση Νέα Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία» και με αυτήν ολοκληρώνεται ο κύκλος σπουδών και η φοίτησή μου, ύστερα από δύο έτη.

Η εργασία πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη του κ. Γιώργου Ανδρειωμένου, Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Καλαμάτα), με συνεπιβλέπουσες τις κες Μαρίνα Γρηγοροπούλου, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, και Δήμητρα Δελλή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του ίδιου Ιδρύματος.

Μελετώντας κάποια ενδεικτικά θέματα που μου προτάθηκαν από τον επιβλέποντα καθηγητή, σύντομα αντιλήφθηκα πως ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου προξένησε η προσωπικότητα του κορυφαίου Έλληνα ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ενός ανθρώπου που ενώ δεν κατάφερε να ολοκληρώσει στην Ελλάδα κανέναν κύκλο σπουδών, κατόρθωσε να κερδίσει τη στήριξη εξεχουσών προσωπικοτήτων με το ιδιαίτερο συγγραφικό του ταλέντο. Μου γεννήθηκε λοιπόν το ενδιαφέρον να μελετήσω σε βάθος την πορεία της ζωής του. Η καταγωγή του από τη Βυτίνα της Γορτυνίας ήταν ένας ακόμη λόγος που με ώθησε να μελετήσω αυτήν την εμβληματική προσωπικότητα, καθώς κατάγομαι κι εγώ από όμορη περιοχή της Αρκαδίας κι ένιωσα αμέσως πως με συνδέει ένας αόρατος δεσμός με έναν άνθρωπο που πριν από αρκετά χρόνια αφιέρωσε ατελείωτο χρόνο από τη ζωή του για να αφήσει σε εμάς παρακαταθήκη ένα σπουδαίο έργο. Θεωρώ πως αυτή ήταν η κατάλληλη ευκαιρία να γνωρίσω καλύτερα τη ζωή και το έργο του σπουδαίου αυτού ιστορικού που αποτελεί και το αντικείμενο της εργασίας μου. Με την εργασία αυτή, λοιπόν, μπορεί κανείς να αποκτήσει ολόπλευρη εικόνα για τους σημαντικότερους σταθμούς της ζωής του Παπαρρηγόπουλου και να λάβει γνώση για τα σπουδαιότερα έργα του, καθώς η περί αυτόν βιβλιογραφία θεωρώ πως είναι ελλιπής.

Ολοκληρώνοντας την επιλογή του θέματος, επιδόθηκα με ιδιαίτερη προσήλωση στην αναζήτηση βιβλιογραφίας και κάθε είδους πηγής από όπου θα μπορούσα να αντλήσω υλικό για να προχωρήσω στη διεξοδική έρευνα και μελέτη. Ωστόσο, το τελευταίο χρονικό διάστημα

διανύουμε μια δύσκολη περίοδο εξαιτίας της διασποράς του κορωνοϊού κι αυτό σίγουρα έχει δυσκολέψει κατά πολύ την καθημερινότητά μας. Δεδομένης αυτής της κατάστασης, λοιπόν, τα μέτρα προστασίας δυσχεραίνουν το έργο κάθε ερευνητή που προτιμά την αυτοψία και την άμεση πρόσβαση στις βιβλιοθήκες. Έτσι δυστυχώς δεν κατάφερα να μεταβώ η ίδια στη βιβλιοθήκη της Βυτίνας· οφείλω όμως να αναγνωρίσω πως η ανταπόκριση των υπαλλήλων ήταν άμεση και με αντιμετώπισαν μάλιστα με περισσή ευγένεια, αποστέλλοντάς μου σε ηλεκτρονική μορφή το υλικό που διέθεταν σχετικά με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, αν και δεν ήταν επαρκές για να με καλύψει. Ύστερα από αυτό τολμώ να πω πως απογοητεύτηκα από τη διαθεσιμότητα του έντυπου υλικού σχετικά με το θέμα μου και στη βιβλιοθήκη της πόλης μου, της Τρίπολης, καθώς θα έλεγα πως ήταν μηδαμινό και οι άμεσες πηγές ήταν ελάχιστες. Για την ακρίβεια υπήρχε μόνο ένα σύγγραμμα, γεγονός που με ανησύχησε αρκετά γιατί πίστευα πως θα υπήρχε αρκετό υλικό εξαιτίας της καταγωγής του ιστορικού από κοντινό στην Τρίπολη χωριό. Όμως τελικά η πρόκληση αυτή ενδυνάμωσε την επιθυμία μου να μελετήσω τη ζωή και το έργο του και η αρχική απογοήτευση δεν ήταν αρκετή ώστε να σταματήσω να αναζητώ άλλες πηγές μέσω του μοναδικού αλλά πιο βασικού μέσου που μου είχε απομείνει. Εναπέθεσα, επομένως, τις ελπίδες μου στο «όπλο» του σύγχρονου ανθρώπου, το Διαδίκτυο, εξαντλώντας όλες τις ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες και αποκτώντας πρόσβαση σε αρκετά έργα του Παπαρρηγόπουλου.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Πρωτίστως θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τον κύριο Γιώργο Ανδρειωμένο, Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Καλαμάτα) που ήταν πάντοτε πρόθυμος να με κατευθύνει κυρίως σχετικά με τη συλλογή του κατάλληλου υλικού, αλλά και γενικά για τις πολύτιμες συμβουλές που μου παρείχε και την όλη καθοδήγησή του και τις ουσιαστικές ανατροφοδοτήσεις του. Πολύτιμος αρωγός, επίσης, σε όλη αυτήν την προσπάθεια υπήρξαν οι γιοι μου στους οποίους οφείλω πραγματικά ένα τεράστιο ευχαριστώ από καρδιάς, αλλά και σε όλα τα οικεία μου πρόσωπα που με στήριζαν με κάθε δυνατό τρόπο.

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία θα διερευνηθεί η ζωή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, καθώς επίσης θα καταγραφούν και τα σημαντικότερα έργα του. Ο Παπαρρηγόπουλος θεωρείται ένας από τους κορυφαίους Έλληνες ιστορικούς με καταγωγή από την Πελοπόννησο. Η ζωή και η δράση του τοποθετούνται χρονικά μεταξύ του 1815 και του 1891. Τα παιδικά του χρόνια σηματοδεύτηκαν από τραυματικές εμπειρίες, ιδίως όταν κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης πέθαναν αγαπημένα του συγγενικά πρόσωπα, ανάμεσά τους και ο πατέρας του.

Ήταν άνθρωπος πολυπράγμων και πολυγραφότατος. Η καταγραφή των κυριότερων σταθμών της ζωής του αλλά και της επαγγελματικής του πορείας θα στηριχτεί σε αξιόπιστες πηγές – τόσο έντυπες βιβλιογραφικές αναφορές όσο και διαδικτυακές. Σε όλη του τη ζωή συναναστράφηκε με αξιόλογες προσωπικότητες και αξίζει να ασχοληθούμε με κάποια από αυτές, όπως ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Κωνσταντίνος Σχινάς και ο Ιωάννης Κωλέττης, που με τον δικό του τρόπο ο καθένας συνέβαλε ώστε σήμερα να μνημονεύουμε τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο ως έναν από τους σπουδαιότερους Έλληνες ιστοριογράφους. Ωστόσο, υπήρξαν και αρκετοί επικριτές του έργου του ή άνθρωποι του πνεύματος με τους οποίους διαφωνούσε και ήρθε σε ρήξη μαζί τους.

Μεγάλη του αγάπη υπήρξε πάντοτε η Ιστορία – και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που ακόμα και το γεγονός πως δεν ολοκλήρωσε ποτέ κανέναν κύκλο σπουδών, δεν τον απέτρεψε από το να βρει τρόπο να την διδάσκει. Παράλληλα με τις άλλες επαγγελματικές του ιδιότητες ασχολήθηκε και με τη δημοσιογραφία και, επομένως, θα αναφερθούμε στα πιο βασικά σημεία του δημοσιογραφικού του έργου. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει όμως να γίνει στο πιο γνωστό έργο του που είναι η καταγραφή της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους. Ένα έργο που ακόμα και σήμερα, παρά τις τροποποιήσεις που έχει υποστεί από μεταγενέστερους μελετητές, αποτελεί μοναδικό μνημείο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας.

Συντομογραφίες και Ακρωνύμια

Κ.Π. = Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος

Ι. Ε. Ε. = Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

Βιογραφία

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αποκαλείται και «εθνικός ιστορικός», αφού με το έργο του επηρέασε την ελληνική ιστοριογραφία αλλά και την πνευματική πορεία της Ελλάδας στο σύνολό της. Γεννήθηκε το 1815 στην Κωνσταντινούπολη. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την οικογένειά του πριν από τη γενιά του πατέρα του, ο οποίος ήταν ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος. Ο πατέρας του, λοιπόν, με καταγωγή από τη Βυτίνα της Γορτυνίας (περιοχή που βρίσκεται στην Πελοπόννησο) είχε εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη όπου και ασχολήθηκε επιτυχώς με τραπεζικές εργασίες, οι οποίες μάλιστα του απέφεραν –όπως φαίνεται– οικονομικά οφέλη, ενώ παράλληλα συνδέθηκε εκεί με φαναριώτικους κύκλους. Στην Κωνσταντινούπολη, είχαν εγκατασταθεί μαζί και τα αδέρφια του, Ιωάννης και Κωνσταντίνος, καθώς και η αδερφή του που ήταν παντρεμένη με τον επιφανή Δημήτριο Σκαναβή και ζούσαν κι αυτοί στην Πόλη. Το πιο πιθανό είναι πως βρέθηκαν εκεί μετά τα Ορλωφικά¹, το 1770. Στην κοινωνία της Πόλης οι εν λόγω αδελφοί κατείχαν εξέχουσα θέση και παράλληλα διατηρούσαν δεσμούς –κυρίως κτηματικούς– με την γενέτειρα περιοχή του πατέρα τους, τη Βυτίνα.

Η μητέρα του ιστορικού ήταν η Ταρσία Νικοκλή. Ο Κ.Π. είχε και άλλα αδέρφια, τον πρεσβύτερο Σκαρλάτο, γεννημένο λίγο πριν από το 1800, τον Μιχαήλ, τον Νικόλαο και τον Πέτρο. Ο τελευταίος διατέλεσε καθηγητής στη Νομική Σχολή Αθηνών και οι δυο τους –Πέτρος και Κωνσταντίνος– ακολούθησαν βίους σχεδόν παράλληλους – μάλιστα ο Πέτρος απεβίωσε στην Αθήνα το ίδιο έτος με τον ιστορικό, δηλαδή το 1891. Ο Κωνσταντίνος είχε τουλάχιστον πέντε ακόμη αδελφές, τη Λουκία, τη Ζωή, τη Ραλλού, την Ελένη και την Ευφροσύνη.

Η ζωή της οικογένειας κυλούσε ομαλά και διαβιούσαν με ευπορία και ευημερία· όμως εντελώς αναπάντεχα η ηρεμία διαταράχτηκε με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1821. Η οικογένεια του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου δέχτηκε τότε βαρύτατο πλήγμα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο ίδιος ο πατέρας συνελήφθη στις 4 Απριλίου μαζί με τον γιο του

---

¹ Μία από τις αποτυχημένες εξεγέρσεις των Ελλήνων, στην Πελοπόννησο πριν από τη μεγάλη Επανάσταση του ελληνικού έθνους το 1821. Ονομάστηκε έτσι, καθώς το σχέδιο της επέμβασης των Ρώσων στην Ελλάδα έγινε από τα αδέρφια Αλέξιο και Θεόδωρο Ορλόφ, κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1768-1774. Βλ. Μάριος Χατζόπουλος, *Στο Μυαλό του Προεστού Παναγιώτη Μπενάκη*, (Βιβλιοκριτική: Νίκος Β. Ροτζώκος, Εθναφύπνιση και Εθνογένεση - Ορλωφικά και Ελληνική Ιστοριογραφία, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2007) 2008, σσ. 1-4.

Μιχαήλ, τον αδελφό του Ιωάννη και τον Φαναριώτη γαμπρό του Δημήτριο Σκαναβή και όλα τα μέλη της οικογένειας εκτελέστηκαν ως αντίποινα για την εξέγερση, ενώ η περιουσία του Δημητρίου δημεύτηκε στο σύνολό της. Ύστερα από αυτό το τραγικό συμβάν η μητέρα του μόλις έξι ετών τότε, Κωνσταντίνου, μαζί με τα υπόλοιπα παιδιά της κατόρθωσε, χάρη στη βοήθεια φίλων της οικογένειας, να καταφύγει στην Οδησό της Ρωσίας.

Ο Κ.Π. και ο αδελφός του Πέτρος φοίτησαν ως υπότροφοι του τσάρου Αλεξάνδρου Α΄ στο γαλλικό Αυτοκρατορικό Λύκειο της Οδησού «Ρισελιέ» (Lycée Richelieu) έως το 1830. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, με τον οποίο και διατήρησε έκτοτε φιλικούς δεσμούς, χαρακτήριζε τον Κ.Π. «μικρόν τότε βαρυκέφαλον και μᾶλλον δυσμαθές παιδίον».² Ωστόσο ο φιλόλογος και κριτικός Κ. Θ. Δημαράς θεωρεί πως είναι απολύτως λογικό για ένα παιδί που βίωσε σε τόσο ευαίσθητη ηλικία τέτοια φρικτά συμβάντα στην Πόλη να φέρει παιδικά τραύματα και να επηρεάζεται η πρόοδός του στο σχολείο. Ακόμη, είναι απόλυτα λογική και η αστάθεια στον χαρακτήρα του Κ.Π. που κατά τα νεανικά του χρόνια προξενούσε εντύπωση στους ανθρώπους που αποτελούσαν τον κοινωνικό του περίγυρο. Η αστάθεια αυτή ήταν ίδιον της προσωπικότητάς του πριν καταλήξει να μετουσιωθεί σε έναν ώριμο και κατασταλαγμένο επιστήμονα.³

Το 1830 περίπου –ίσως και λίγο νωρίτερα– επέστρεψε στην Ελλάδα με κάποια μέλη της οικογένειάς του, ενώ πιθανότατα είχε προηγηθεί ο Σκαρλάτος. Αρχικά πήγε στο Ναύπλιο, όμως στη συνέχεια φοίτησε στο Κεντρικόν Σχολείον της Αίγινας παρακολουθώντας μαθήματα, όπως και τα νεότερα αγόρια της οικογένειας, κοντά στον Γεώργιο Γεννάδιο, τον μεγάλο διδάσκαλο του Γένους. Σε ορισμένα βιογραφικά σημειώματα εντοπίζουμε την πληροφορία πως ο Κ.Π. δεν διέπρεπε στα γράμματα, γι' αυτό και ο θείος του από την πλευρά της μητέρας του έλεγε ότι «δὲν θὰ γίνη ποτὲ ἄνθρωπος». Όταν πέρασαν φυσικά τα χρόνια διαπίστωσε πόσο μεγάλο λάθος έκανε, αφού αυτός ο νέος, που κάθε άλλο παρά επιμελής ήταν, κατάφερε να τον διαμεύσει.⁴

Όμως ο Κ. Θ. Δημαράς, ύστερα από ενδελεχή μελέτη του βίου και του έργου του Κ.Π., νιώθει την ανάγκη να αποκαταστήσει την αλήθεια και τις όποιες ανακρίβειες διαβάζουμε κατά καιρούς και διαρκώς αναπαράγονται. Δεν ισχύει, λοιπόν, το σχόλιο αυτό που φέρεται να έκανε ο θείος του, αλλά ούτε ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, όταν τον συνάντησε, του είπε, όπως

---

² Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1986, σ. 110.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 110.

⁴ Βλ. *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, σ. 5.

συχνά καταγράφεται: «Καὶ σύ, λοιπόν, λογιώτατε εἶσαι ἀντικυβερνητικός. Φρόντισε νὰ μάθης γράμματα καὶ τότε θὰ ἀλλάξης γνώμην». Επιπροσθέτως, μερικές ἀκόμη ἀστοχίες που ἐντοπίζονται συχνά σε κάποιες ἀναφορές εἶναι πως τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του δὲν ἦταν Ἰωάννης ἀλλὰ Δημήτριος –ὅπως ἤδη σημειώθηκε– καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ φοίτησή του στο Κεντρικόν Σχολεῖον τῆς Αἴγινας δὲν συνέχισε τὶς σπουδές του στη Γαλλία καὶ στη Γερμανία ὅπως ἀναφέρεται. Αὐτές οἱ λαθεμένες κατὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρὰ πληροφορίες δημοσιεύτηκαν σε γνωστὸ φύλλο «Κλειώ τῆς Λειψίας», τὸ 1887 καὶ στο «Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ Μπαρτ καὶ Χιρστ».⁵

Ἐπιστρέφοντας στο ζήτημα τῶν σπουδῶν του καὶ συγκεκριμένα στη φοίτησή του στο Κεντρικόν Σχολεῖον τῆς Αἴγινας δὲν γνωρίζουμε με σιγουριά εἰάν ἀποφοίτησε. Ο ἴδιος πάντως, ὕστερα ἀπὸ χρόνια, ἔγραψε τὸ 1871 σχετικά με τὶς σπουδές του: «Οὔτε Πανεπιστημίου, οὔτε Γυμνασίου, οὔτε Ἑλληνικοῦ Σχολείου, οὔτε Ἀλληλοδιδασκτικοῦ εἶχα δίπλωμα».⁶ Συνεπῶς, ὅπως ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος, δὲν κατάφερε νὰ ολοκληρώσει κανέναν κύκλο σπουδῶν. Στὴν Αἴγινα παρέμεινε μέχρι που δολοφονήθηκε ὁ Ι. Καποδίστριας στο Ναύπλιο, τὸ 1831. Φαίνεται πως ἀκολούθησε τὸ ρεύμα τῆς ἐποχῆς καὶ συμεριζόταν τὶς ἀντικυβερνητικές ἀπόψεις τῆς μαθητιώσας νεολαίας. Εἶχε ὠστόσο τὴν ὠριμότητα ἀργότερα νὰ δηλώσει στὴν τελετὴ ἀποκάλυψης τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Κυβερνήτη στὴν Κέρκυρα: «Ἡ περί τοῦ Κυβερνήτου ἀλήθεια δὲν θέλει ἀποκαλυφθῆ ἐνόσω τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δὲν ἐννοήσῃ τι ἐστὶ κυβέρνησις. Ο Ἰωάννης Καποδίστριας ἦτο ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ἐκείνων οἵτινες ἀναλαμβάνοντες ἐν καιροῖς κρίσιμοις τὴν τῶν πραγμάτων κυβέρνησιν ἢ σώζουσι τὴν πολιτείαν ἢ θνήσκουσιν».⁷

---

⁵ Κ. Θ. Δημαρὰς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - Το ἔργο του*, ὁ.π. (σημ. 2), σσ. 115-116.

⁶ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα συμπληρωμένη καὶ επικαιροποιημένη μέχρι τὸ 2004*, τ. 1, Αθήνα: National Geographic Society, σ. 10.

⁷ Παρατίθεται στο ἴδιο, σ.10

Οικογένεια και θάνατος

Το 1841 ο νεαρός λόγιος Κ.Π. νυμφεύτηκε τη δεκαεπτάχρονη Μαρία Αφθονίδα, κόρη του ισχυρού λαϊκού αξιωματούχου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και μέλους της Φιλικής Εταιρείας, Γεώργιου Αφθονίδα, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην Ελλάδα το 1834 μεταφέροντας μάλιστα –κατά τον Κ. Θ. Δημαρά– αξιόλογη περιουσία από την Πόλη.⁸

Με τον γάμο του ο ιστορικός γύρισε σελίδα στη ζωή του και άρχισε να διαγράφει νέα πορεία. Με τη σύζυγό του απέκτησαν τρία παιδιά, ένα αγόρι, τον Δημήτριο (1843) –ο οποίος ήταν δικηγόρος, λαμπρός θεατρικός συγγραφέας κι ένας από τους καλύτερους Έλληνες ρομαντικούς ποιητές– και δύο κόρες, την Αγλαΐα (1849) και την Ελένη (1854).⁹ Ως πατέρας δοκίμασε τον πόνο του θανάτου των δύο παιδιών του, της Ελένης που απεβίωσε στις 15 Οκτωβρίου 1872 και του Δημητρίου ο οποίος πέθανε στην ηλικία των τριάντα ετών στις 21 Μαρτίου 1873.¹⁰ Είχε την ατυχία να ζήσει επίσης το θάνατο της γυναίκας του το 1890 αλλά και του αγαπημένου του αδελφού και συνοδοιπόρου του στη ζωή, Πέτρου, το 1891, στις 28 Φεβρουαρίου. Ο ίδιος απεβίωσε το ίδιο έτος, στις 14/26 Απριλίου 1891, στην Αθήνα, σε ηλικία 76 ετών, καταβεβλημένος βαθύτατα από τη θλίψη, ύστερα από τόσες απώλειες και αβάσταχτο πόνο που τον συγκλόνισαν. Η κηδεία του έγινε την επόμενη ημέρα, στις 15 του μήνα, με κάθε λαμπρότητα κι επισημότητα που ταίριαζαν στο έργο και την προσφορά του στο ελληνικό έθνος. Διασώζονται, μάλιστα, οι λόγοι των Γεωργίου Μιστριώτη και Σπυρίδωνος Λάμπρου.¹¹ Παρά τα ανείπωτα προσωπικά προβλήματα και τις οικογενειακές τραγωδίες που βίωσε, ασχολήθηκε με ζήλο και απόλυτη αφοσίωση με την επιστήμη και κατάφερε να υπερασπιστεί τα εθνικά δίκαια.

Πριν από τον θάνατό του είχε φροντίσει να συντάξει την δημόσια διαθήκη του –όπως συνήθιζαν να πράττουν τυπικά οι περισσότεροι αστοί εκείνα τα χρόνια– αφήνοντας ορισμένα μικρά κληροδοτήματα, ενώ όλη την υπόλοιπη περιουσία του την κληρονόμησε ο εγγονός του Πέτρου. Αξιοπερίεργο είναι πως δεν άφησε οδηγίες για την πλούσια –όπως εικάζεται– βιβλιοθήκη του ή για το αρχείο του, αλλά ούτε και αναφέρθηκε σε τυχόν εναπομείναντα χειρόγραφα του. Αξίζει σε αυτό το σημείο να παραθέσουμε αυτούσιο το αυτόγραφο σημείωμα

---

⁸ Βλ. σχετικά, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 118.

⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 118.

¹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 259.

¹¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 414.

στο οποίο κατέγραφε τις τελευταίες του επιθυμίες όπως το δημοσίευσε ο Κ. Θ. Δημαράς. Η διαθήκη αυτή συντάχθηκε μετά τις απώλειες των προσφίλων του προσώπων, όταν ο Πέτρος, όμως, δεν είχε ακόμη πεθάνει. Παρόλο που η μοίρα στάθηκε τόσο σκληρή απέναντί του και παρά το προηγούμενο σπουδαίο συγγραφικό του έργο, το ιδιωτικό αυτό έγγραφό του αποπνέει σταθερότητα, βεβαιότητα, ηρεμία, απλότητα και επισημότητα μαζί.¹²

«Αὕτη εἶναι ἡ τελευταία μου βούλησις. Κληρονόμον τῆς περιουσίας μου ὀνομάζω τὸν ἔγγονον τοῦ φιλάτου ἀδελφοῦ μου Πέτρου Δημήτριον Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλον (τὸν καὶ ἀναδεκτὸν μου) ἐλπίζω δὲ ὅτι δὲν θέλει ἐλαττώσει τὴν ἀξίαν τοῦ ὀνόματος ὅπερ φέρει.

Εἰς τὸν γαμβρόν μου ἐπὶ τῇ φιλάτῃ θυγατρὶ μου Μιχαήλ Ἰατρίδην καταλείπω ἐφ' ὅσον ζῆ καὶ διατελῆ ἐν χηρείᾳ τὴν χάριν ἀτομικῆς χρήσεως οἴκησιν ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ τῆς ἐν ὁδῷ Ἀσκληπιοῦ οἰκίας μου, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ μένει ἐγκατεστημένος ἐν Ἀθήναις. Ἐν τῷ δικαίωματι τούτῳ τῆς χρήσεως περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἐν τῷ ἄνω ὀρόφῳ τῆς οἰκίας μου ἔπιπλα καὶ σκεύη.

Κληροδοτῶ εἰς τὸ Πτωχοκομεῖον Ἀθηνῶν δραχμὰς ἑκατὸν πενήκοντα (ἀρ. 150), διατάττω δὲ νὰ δοθῶσιν εἰς τοὺς πτωχοὺς δραχμαὶ ἑκατὸν (ἀρ. 100).

Αὕτη εἶναι ἡ διαθήκη μου ἣν ἔγραψα ὅλην ἰδίᾳ χειρὶ καὶ ὑπογράφω ἐν Ἀθήναις τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ (ἀρ. 25) νοεμβρίου, ἔτους χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑννενηκοστοῦ (1890) ἐν τῇ ἐν ὁδῷ Ἀσκληπιοῦ οἰκίᾳ μου.»¹³

---

¹² Βλ. στο ίδιο, σσ. 415-416.

¹³ Στο ίδιο, σ. 415.

Οι άνθρωποι που επηρέασαν βαθύτατα τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο

1) Η σχέση του με τον Γεώργιο Γεννάδιο

Αξίζει να εξετάσουμε τη σχέση του ιστορικού με λόγιους ανθρώπους της εποχής του για να καταστεί σαφές ποιες ήταν αυτές οι προσωπικότητες που άσκησαν τόσο μεγάλη επιρροή πάνω του ώστε κι αυτός με τη σειρά του επηρέασε την ελληνική ιστορία σε τόσο μεγάλο βαθμό.

Ο Γεώργιος Γεννάδιος υπήρξε μια πολυσχιδής προσωπικότητα και σπουδαίο παράδειγμα εκπαιδευτικού παράγοντα του 19ου αιώνα – ήταν, δηλαδή, λόγιος και γνωστός ως δάσκαλος του Γένους. Σκοπό στη ζωή του είχε θέσει τη μεταλαμπάδευση των γνώσεών του στους μαθητές του οδηγώντας τους στη βίωση των ιδανικών της ελευθερίας και της εθνικής αποκατάστασης.¹⁴ Μαθητές του αναδείχτηκαν σε σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής διανόησης, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τον ιστορικό, που μελετούμε, τον Κ.Π.

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, λοιπόν, ο Κ.Π. μαθήτευσε –όπως και άλλα μέλη της οικογένειάς του– κοντά σε αυτόν τον δάσκαλο του Γένους και κατά τα πρώτα χρόνια των επαφών τους οι σχέσεις τους φαίνεται πως ήταν αρκετά καλές, ώστε ο φιλελεύθερος εκπαιδευτής να ασκήσει σημαντική επιρροή στον νεαρό μαθητευόμενο του. Κατά το 1845 είναι εμφανής η συμπάθεια του διευθυντή πια του Γυμνασίου Αθηνών, Γενναδίου, προς τον παλιό του μαθητή, ο οποίος τώρα πια είχε διοριστεί καθηγητής Ιστορίας στο ίδιο σχολείο. Μάλιστα, ο Γεώργιος Γεννάδιος φέρεται να συνέβαλε καταλυτικά σε αυτόν τον διορισμό του, αφού του παρείχε την αμέριστη στήριξή του σε μια σύγκρουση με τον ιστορικό Γρηγόριο Παππαδόπουλο, με τον οποίο ο Κ.Π. διαφωνούσε δημόσια για ιστορικά θέματα. Έτσι την κατοχύρωση της θέσης του καθηγητή στο Γυμνάσιο των Αθηνών την οφείλει στον παλαιό του δάσκαλο.¹⁵

---

¹⁴ Βλ. Γεώργιος Γεωργούδας, *Ο Πατριάρχης Γεννάδιος Β΄, Σχολάριος στις εγκυκλοπαιδείες και τα σχολικά εγχειρίδια*, Diss. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής, 1994, σ. 16.

¹⁵ Βλ. όσα σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 111.

Ο Γεώργιος Γεννάδιος ίσως να ήταν όμως και η αιτία που ο ιστοριογράφος, όπως φημιολογούνταν, εξέφραζε αντικαποδιστριακές θέσεις όσο ο Ιωάννης Καποδίστριας βρισκόταν ακόμη εν ζωή.¹⁶

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθούν κάποια γεγονότα της ζωής και της δράσης του γνωστού διδασκάλου για να διαφανεί σαφέστερα ποιος ήταν αυτός ο άνθρωπος και ποιο τον ποιόν του, μιας και επηρέασε την πορεία του Κ.Π. Ο Γεννάδιος, λοιπόν, επεδείκνυε ιδιαίτερο ζήλο στη μόρφωση της ελληνικής νεολαίας αλλά και στην καλλιέργεια πατριωτικών αισθημάτων. Η συμβολή του στα γεγονότα του Ναυπλίου¹⁷ (Ιούνιος 1826) κρίθηκε πολύ σημαντική, καθώς με την παρέμβασή του αποσοβήθηκε πιθανή εξέγερση προς τις Αρχές από δυσαρεστημένους στρατιώτες και άμαχους, οι οποίοι αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσχέρειες και το δημόσιο ταμείο αδυνατούσε να καλύψει τις ανάγκες τους. Ο Γεώργιος Γεννάδιος με ομιλία του προέτρεψε το συγκεντρωμένο πλήθος να ενισχύσει την προσπάθεια από το υστέρημά του, δίνοντας μάλιστα πρώτος το παράδειγμα.¹⁸ Όπως σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, «ο Χρ. Α. Παρμενίδης μας δίνει καλή εικόνα του, ακριβώς για την στιγμή που τον άκουγε ο νεαρός Κ.Π.: “Τὰ δάκρυα τὰ ὅποια ἀπέσπα ἢ φωνή του ἀπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀκροατῶν διήγειρον ἐν μέρει, ὡς ἐλέγετο, τὰς δυσαρέστους τῆς Ἀρχῆς ἐντυπώσεις, τὰς πλαγίας παρατηρήσεις τοῦ Ἐφόρου τῶν Σχολείων, τοῦ σοφοῦ Α. Μουστοξύδου, καὶ τελευταῖον ἐπήνεγκον τὴν διακοπὴν τῶν ἀκροάσεων, κατὰ διαταγὴν ἀνωτέραν” (ἐδῶ, φυσικά, νοεῖται ὁ Κυβερνήτης)».¹⁹

Ο Κ. Θ. Δημαράς και πάλι προσθέτει την επιγραμματική διατύπωση του Γεωργίου Γαζή (1846) για τον Γεννάδιο: «Ὁ πολιτικὸς χαρακτήρ τοῦ Γενναδίου εἶναι δημοκρατικὸς καὶ ἄστατος. Εἰς τὴν νεότητά του ἦν θρασὺς καὶ δημεγέρτης ἐπικίνδυνος».²⁰ Από όλες αυτές τις αναφορές γίνεται εύκολα αντιληπτό πως μια τόσο ισχυρή προσωπικότητα θα μπορούσε κάλλιστα να σημαδέψει και να επηρεάσει την πορεία ὄσων ανθρώπων μαθήτευσαν κοντά του, ὅπως εμφανῶς συνέβη και με την περίπτωση του πολυγραφότατου ιστορικού που εξετάζουμε.

---

¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 111-112.

¹⁷ Η Επανάσταση κινδύνευε από τον στρατό του Ιμπραήμ. Βλ. και πάλι ὅσα σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το ἔργο του*, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 113.

¹⁸ Βλ. Το λήμμα «Γεώργιος Γεννάδιος», *Encyclopaedia of the Hellenic World*, <http://constantinople.ehw.gr>, 2008: 3 – Δράση.

¹⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το ἔργο του*, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 113.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 113.

Παρά τις καλές σχέσεις των πρώτων ετών όμως, υπάρχουν ενδείξεις πως αυτές με το πέρασμα του χρόνου διαταράχθηκαν. Αν και θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον το θέμα σχετικά με τον λόγο που οι άνθρωποι αυτοί ψυχράθηκαν μεταξύ τους, δεν είναι γνωστό πως τελείωσαν οι σχέσεις τους.²¹ Όταν ο Γεώργιος Γεννάδιος πέθανε (1854) ο κατάλληλος άνθρωπος για να εκφωνήσει τη νεκρολογία του δεν ήταν άλλος από τον παλαιό του μαθητή αρχικά και τον παλαιό υφιστάμενό του στο Γυμνάσιο αργότερα, Κ.Π. Η νεκρολογία ήταν περισσότερο τυπική και δεν θύμιζε σε τίποτα την παρελθούσα καλή σχέση των δύο επιφανών αντρών. Και ο γιος του διδασκάλου του Γένους, όμως, Ιωάννης –ιδρυτής της Γενναδίου Βιβλιοθήκης– αποδοκίμασε ύστερα από κάποια αφορμή τον ιστορικό, φανερώνοντας ίσως έτσι την πικρία του από αυτόν.²²

---

²¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 140.

²² Βλ. στο ίδιο, σ. 112.

2) Η σχέση του με τον Κωνσταντίνο Σχινά

Ο Κωνσταντίνος Σχινάς ήταν γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη και καταγόταν από την αρχοντική οικογένεια των Σχινάδων. Δεν υπάρχουν ωστόσο πληροφορίες σχετικά με τις σχέσεις των δύο οικογενειών. Ο Κ. Σχινάς υπήρξε φίλος και προστάτης του ιστορικού και του έδειχνε εμπράκτως τη στήριξή του. Αξίζει να επισημανθεί πως ήταν μάλιστα το πρόσωπο που μεσολάβησε ώστε ο Κ.Π. να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο.²³ Ο ίδιος ο Κ. Σχινάς μετά τις σπουδές του στη Δύση είχε διοριστεί επί Καποδίστρια πάρεδρος στο Υπουργείο Εσωτερικών και αργότερα επί Αντιβασιλείας διοριζόταν ολοένα και σε πιο υψηλόβαθμα αξιώματα, βρισκόταν, δηλαδή, ως επί το πλείστον, σε θέσεις ισχύος.²⁴

Η πρώτη συνάντηση του Σχινά με τον Κ.Π. πραγματοποιήθηκε όταν ο δεύτερος διορίστηκε το 1833 υπάλληλος στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Υπουργός Δικαιοσύνης ήταν τότε ήδη ο Κ. Σχινάς, ο οποίος και ανέθεσε στον ιστορικό να μεταφράσει στα γαλλικά τα πρακτικά της δίκης του Κολοκοτρώνη.²⁵ Μετά από αυτό, και αφού είχε αναπτυχθεί ένας ισχυρός δεσμός ανάμεσα στους δύο άνδρες, ο Σχινάς μεσολάβησε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ώστε να διοριστεί ο Κ.Π. στο Πανεπιστήμιο αίροντας τις προφανείς δυσκολίες που φάνταζαν ως ανυπέρβλητο εμπόδιο σε αυτόν τον διορισμό, εφόσον δεν κατείχε τα τυπικά προσόντα που απαιτούνταν, διότι δεν είχε ολοκληρώσει κανέναν κύκλο σπουδών.

Αυτή η προσπάθεια του υπουργού πιστοποιεί πως η επαφή του ιστορικού με αυτό το πρόσωπο ήταν άλλη μια σχέση-σταθμός, καθώς ένας διορισμός στο Πανεπιστήμιο για έναν άνθρωπο που δεν πληροί τις προϋποθέσεις και δεν διαθέτει τα απαραίτητα τυπικά προσόντα δεν είναι εύκολη υπόθεση και σίγουρα κανείς δε θα διακινδύνευε τη θέση του αν δεν ήταν απόλυτα βέβαιος για την ποιότητα του ανθρώπου που προσπαθούσε να διευκολύνει να ανελιχθεί. Γίνεται έτσι σαφές πως προφανώς και ο Κ.Π. ενέπνευσε εμπιστοσύνη στον Κ. Σχινά, ο οποίος και διέκρινε τα χαρακτηριστικά εκείνα στην προσωπικότητά του, όπως και πίστεψε στην

---

²³ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 10.

²⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 114.

²⁵ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 10.

επιστημονική του ακεραιότητα και αναγνώριζε το πηγαίο ταλέντο του, που τον καθιστούσαν άξιο να αναλάβει αυτήν την τόσο σημαντική θέση. Αυτή η σχέση φιλίας κι απόλυτης εμπιστοσύνης που αναπτύχθηκε ανάμεσά τους καθόρισε την επαγγελματική πορεία αλλά και επηρέασε συνολικά τη ζωή του συζητούμενου εδώ σπουδαίου Έλληνα ιστορικού.²⁶

---

²⁶ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 114.

Επαγγελματική σταδιοδρομία - Πώς οδηγήθηκε στην ιστοριογραφία

Το 1833, όπως σημειώθηκε, ο Κ.Π. διορίστηκε υπάλληλος και συγκεκριμένα γραφέας στη γραμματεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, όταν υπουργός ήταν ο Κ. Σχινάς. Κατά την παρουσία του στο Υπουργείο γνωρίζουμε, όπως ήδη αναφέρθηκε, πως συμμετείχε στη δίκη του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και μάλιστα είχε οριστεί ως ο υπεύθυνος που θα μετέφραζε τα πρακτικά της στα γαλλικά. Έφτασε ως το βαθμό του τμηματάρχη, έως ότου, δέκα χρόνια αργότερα, μετά τη μεταπολίτευση παύθηκε από τα καθήκοντά του στο Υπουργείο. Πιο συγκεκριμένα, το 1845 απολύθηκε με τη δικαιολογία πως ήταν Φαναριώτης, σύμφωνα με το ψήφισμα της Α΄ Εθνοσυνέλευσης σχετικά με τους ετερόχθονες. Σύμφωνα με το ψήφισμα αυτό, με την πρόβλεψη ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος απαγορευόταν στο εξής να κατέχουν θέση δημοσίου όσοι είχαν γεννηθεί έξω από τα όρια της νεοσύστατης ελληνικής επικράτειας – τα βόρεια σύνορα της οποίας δεν ξεπερνούσαν τότε τη γραμμή που ξεκινούσε δυτικά από τον Αμβρακικό κόλπο και κατέληγε ανατολικά στον Παγασητικό.²⁷

Φυσικά εκείνος και τα αδέρφια του διαμαρτυρήθηκαν εντόνως και υπεραμύνθηκαν της οικογενειακής τους τιμής. Ο αγώνας για δικαίωση περιελάμβανε κυρίως άρθρα και δηλώσεις σε εφημερίδες της εποχής. Δημοσίευσαν τους τίτλους που είχαν για να θεωρηθούν αυτόχθονες, συμπεριλαμβανομένων αυτών που πιστοποιούσαν τις θυσίες της οικογένειας σε αίμα και σε χρήμα αλλά και των δεσμών που είχαν διατηρήσει με τη γενέτειρα του πατέρα τους, τη Βυτίνα.²⁸ Η πιο σημαντική από αυτές τις δηλώσεις δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ο Χρόνος* στις 5 Μαΐου 1845.²⁹

Το ψήφισμα σχετικά με την αυτοχθονία δεν γινόταν να μην εφαρμοστεί κι έτσι τα προβλήματα για τον οικογενειάρχη Κ.Π. διαρκώς αυξάνονταν, αφού οπωσδήποτε μία ακούσια απόλυση μόνο αρνητικές συνέπειες μπορεί να επιφέρει. Εκείνη την κρίσιμη για τον ιστορικό

---

²⁷ Βλ. Αργολική αρχαική βιβλιοθήκη ιστορίας και πολιτισμού: <https://argolikivivliothiki.gr/2021/04/20/indigenous-and-non-indigenous/>

²⁸ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 119.

²⁹ Βλ. και πάλι, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 11.

περίοδο, πρωθυπουργός της Ελλάδος διατελούσε ο Ιωάννης Κωλέττης, άλλος ένας άνθρωπος που εμπιστεύτηκε απόλυτα και επηρέασε βαθύτατα την πορεία του Κ.Π. Ο πρωθυπουργός ήταν αυτός που τον έφερε ένα βήμα πιο κοντά στη μεγάλη του αγάπη, την Ιστορία.

Το 1845, λοιπόν, διορίστηκε και πάλι στο δημόσιο αλλά αυτή τη φορά ως καθηγητής Ιστορίας στο Γυμνάσιο Αθηνών. Επρόκειτο για μια θέση στον εκπαιδευτικό κλάδο, που όπως απέδειξε η ιστορία ήταν κάτι που του ταίριαζε περισσότερο και τον έφερνε όλο και πιο κοντά στο σκοπό για τον οποίο είχε πλαστεί. Υπήρχε το προαναφερθέν ψήφισμα φυσικά περί αυτοχθονίας, όμως ο κλάδος αυτός είχε παραμείνει ανοιχτός για τους ετερόχθονες. Ειδικότερα, από το συγκεκριμένο ψήφισμα εξαιρούνταν από τις μαζικές απολύσεις στον δημόσιο τομέα όσοι ετερόχθονες υπηρετούσαν στα Υπουργεία Εξωτερικών και Παιδείας. Η εξαίρεση στα συγκεκριμένα υπουργεία προφανώς οφειλόταν στο γεγονός πως η στελέχωσή τους απαιτούσε μια υψηλότερου βαθμού εκπαίδευση και, κυρίως, στο υπουργείο Εξωτερικών βασικό προσόν θεωρούνταν η ικανότητα να ομιλούνται ξένες γλώσσες – απαιτήσεις, δηλαδή, που καθίσταντο εντελώς εξωπραγματικές για τις ικανότητες των αγράμματων, ως επί το πλείστον, αυτοχθόνων. Ο Ιωάννης Κωλέττης, στηριζόμενος σε αυτήν την εξαίρεση του ψηφίσματος, συνέβαλε ώστε να ξεφύγει ο Κ.Π. από την αδράνεια καθώς κι αυτός διέβλεπε το ταλέντο του και τον μαχητικό του χαρακτήρα.³⁰

Τον Σεπτέμβριο του 1845, όπως παραθέτει ο Κ. Θ. Δημαράς, δημοσίευσε τη μετάφραση –αν και περισσότερο έμοιαζε με διασκευή– ενός γαλλικού σχολικού εγχειριδίου του Λένι Αλβαρές, με τίτλο *Στοιχεία της γενικής ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*. Στο εγχειρίδιο αυτό επέκρινε το Βυζάντιο. Μόλις ένα χρόνο νωρίτερα ο Ιωάννης Κωλέττης είχε διατυπώσει επίσημα το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και είχε δημιουργήσει ελπίδες για προσάρτηση των ελληνικών εδαφών που ήταν υπό ξένη κυριαρχία. Το γεγονός αυτό στάθηκε η αφορμή, ώστε να εκφραστούν θετικά υπέρ της βυζαντινής περιόδου κάποιοι λόγιοι, ένας εκ των οποίων ήταν και ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος, ο οποίος ήταν ένας άλλος καθηγητής Ιστορίας του μοναδικού Γυμνασίου Αθηνών. Το Υπουργείο με σχετική εγκύκλιο πρότεινε να χρησιμοποιείται στο εξής το συγκεκριμένο εγχειρίδιο στα σχολεία.³¹ Όμως, ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος αντέδρασε κατηγορηματικά και αρνήθηκε να χρησιμοποιεί το εγχειρίδιο αυτό και το αποτέλεσμα αυτής της

³⁰ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 119-120.

³¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 122- 123.

αντίδρασης λίγο αργότερα ήταν η δυσμενής μετάθεσή του. Συνεπώς μπορεί αυτό το εγχειρίδιο, ως μήλον της έριδος, να αποτέλεσε την αφορμή για να ξεσπάσει μια από τις πιο σημαντικές αντιδικίες της ζωής του, όμως τελικά τον οδήγησε στη θέση του καθηγητή του Γυμνασίου για να καλυφθεί η θέση μετά τη μετάθεση του Γρ. Παππαδόπουλου που είχε μείνει κενή. Διευθυντής του σχολείου αυτού μάλιστα ήταν ο παλιός γνώριμός του, ο άλλοτε δάσκαλός του Γεώργιος Γεννάδιος, και είναι πολύ πιθανό να οφείλεται και στη δική του εύνοια η κατάληψη της γυμνασιακής έδρας, αλλά και στον Φαναριώτη Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή που πρότεινε και αυτός με τη σειρά του στον πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέττη να τον διορίσει στο Γυμνάσιο Αθηνών.³²

Αναφορικά με τη διαφωνία των δύο καθηγητών αξίζει στο σημείο αυτό να τονιστούν μερικά ουσιώδη σημεία της διχογνωμίας τους, ώστε να διαμορφωθεί πληρέστερη εικόνα για τις αντιλήψεις και την προσωπικότητα του εξεταζόμενου ιστορικού. Στο παραφρασμένο εγχειρίδιο ο Κ.Π. σημείωνε πως: «η βυζαντινή ιστορία παρίστησι μονότονον σειράν κακουρηγμάτων, σπανίως διακοπτομένων διά της επιφανείας πολεμικών τινων ηγεμόνων, και έτι σπανιώτερον υπό αυτοκράτορος εναρέτου. [...] η επικρατούσα δεισιδαιμονία εξευτελίζει το θρήσκευμα και την δημοσίαν ηθικήν, δίδουσα αφορμήν εις απρεπεστέρας θρησκευτικάς διενέξεις και όργανον γινομένη της πολιτικής» και αλλού: «Κυβέρνησις, στρατιωτική και δεσποτική, έκλυσις και ηθών και άσωτος πολιτεία, τοιούτοι είναι οι κυριώτεροι χαρακτήρες του Βυζαντινού Κράτους μετά την εποχήν ταύτην και σχεδόν μέχρι της καταστροφής του.» Είναι πολύ πιθανό μάλιστα αυτό το έργο του Λένι με τις τροποποιήσεις του Κ.Π. να αποτέλεσε και βοήθημα για άλλους ανθρώπους διανόησης στα αντιβυζαντινά τους κείμενα.³³

Ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος απάντησε σχετικά με τις απόψεις που ετίθεντο σε αυτό το βιβλίο: «Ιστορία της ανατολικής ορθοδόξου αυτοκρατορίας δεν υπάρχει... Και όμως, ως προς την μέσην ιστορίαν, η βυζαντινή είναι αξιόλογος... Ημείς δε ιδίως και ως ιστορίαν προγονικού θρόνου, προς τον οποίον αι εθνικάί συμπάθειαι φέρουσιν ημάς, και μετά του οποίου συνδέεται η νεωτέρα ημών ιστορία, πρέπει να διδασκώμεθα αυτήν και εκτενέστερον και με τρόπον διάφορον ή οι Δυτικοί.»

---

³² Βλ. Χρυσάνθης Αθανάσιος, *Οι αντιπαραθέσεις του Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου με σύγχρονους του λογίους για την ενσωμάτωση του Βυζαντίου στην ιστορία του ελληνικού έθνους*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021, σ. 18.

³³ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 124.

Ως συνέχεια αυτής της αντιπαράθεσης ο Κ.Π. παραδέχεται «ότι η ιστορία της ανατολικής ορθοδόξου αυτοκρατορίας εκτίθεται συνοπτικώς, είναι αληθές· αληθές όμως δεν είναι ότι αυτή αποτελεί την μέση ημών προγονικήν ιστορίαν... Την μέσην ελληνικήν ιστορίαν αποτελεί η μέση ελληνική ιστορία... ουσιωδέστατα δε διακρίνεται από της βυζαντινής ιστορίας. Αύτη λοιπόν η μέση ελληνική ιστορία, πρέπει να διδάσκεται εκτενώς παρ' ημίν και όχι η βυζαντινή». Επομένως, είναι ξεκάθαρο πως κατά τον Κ.Π. της περιόδου εκείνης η Βυζαντινή Αυτοκρατορία πρέπει να διαχωρίζεται από τη μεσαιωνική.³⁴

Η άποψη αυτή όμως δεν έπεισε τον Γρηγόριο Παππαδόπουλο, ο οποίος υπερασπίζεται και πάλι τις θέσεις του υπέρ της βυζαντινής ιστορίας και της αξίας της και φέρεται εναντίον της μετάφρασης από τον Κ.Π. του κειμένου του Λένι. Με πικρία επισημαίνει πως στο γαλλικό κείμενο δεν γίνεται αναφορά στην ιστορία της ορθοδόξου αυτοκρατορίας παρά μόνο σε δύο σελίδες σχετικά με τον Ιουστινιανό, ενώ εντύπωση προκαλεί ακόμη πως δεν αναφέρεται καν η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, το σημαντικότερο μνημείο της Χριστιανοσύνης.³⁵

Ο Παππαδόπουλος κατηγόρησε τον Παπαρρηγόπουλο και για ζητήματα που αφορούσαν την περιοδολόγηση της Ιστορίας. Τόνιζε πως η διαίρεση της Ιστορίας σε αιώνες μπορεί να επιφέρει τόσο θετικά όσο και αρνητικά αποτελέσματα. Από τη μια, είναι γεγονός πως αυτός ο χωρισμός σε αιώνες μπορεί να διευκολύνει την έρευνα αλλά και τις επαναλήψεις των μαθητών, όμως από την άλλη πλευρά επισήμανε πως στην Ιστορία υπάρχουν, εκτός από τις αριθμητικές, και καθολικές διαιρέσεις κατά τις οποίες τα γεγονότα διακόπτονται όταν φτάνει το τέλος κάθε αιώνα. Γι' αυτό, λοιπόν, καταδείκνυε την ανάγκη για ύπαρξη συγχρονιστικών πινάκων, οι οποίοι θα υπερέβαιναν τα χρονικά στεγανά μεταξύ της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου. Η έριδα των δύο καθηγητών, που κατέληξε σε πολιτική διαφωνία, απασχόλησε τον αθηναϊκό Τύπο και τράβηξε την προσοχή των εφημερίδων με αποτέλεσμα τη δυσμενή μετάθεση του Παππαδόπουλου στο Γυμνάσιο της Πάτρας.³⁶

Λίγο αργότερα όμως στα μαθήματά του ο Κ.Π. μοιάζει να αναγνωρίζει και να αποδέχεται κάποιες από τις απόψεις του Παππαδόπουλου που στο παρελθόν απέρριπτε. Τόνιζε, δηλαδή, το ιστοριογραφικό κενό που παρουσιαζόταν μέσα στην πτώση του αρχαίου κόσμου και

---

³⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 124-125.

³⁵ Βλ. Χρυσάνθης Αθανάσιος, *Οι αντιπαράθεσεις του Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου με σύγχρονους του λογίους για την ενσωμάτωση του Βυζαντίου στην ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π. (σημ. 32), σ. 17.

³⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 18.

στη σύγχρονή του εποχή και κατακρίνει πια το γεγονός πως η ενδιάμεση χρονική περίοδος δεν διδασκόταν στα ελληνικά σχολεία. Γι' αυτήν του την παραδοχή και για την προσπάθειά του να επεξεργαστεί αυτήν την παραμελημένη ιστορική περίοδο επαινέθηκε από τον λόγιο και πολιτικό των Επτανήσων Ανδρέα Μουστοξύδη. Οι περισσότεροι άνθρωποι του πνεύματος εκείνης της εποχής ηθελημένα τηρούσαν εχθρική στάση απέναντι στο Βυζάντιο. Σε αυτό το κλίμα, ο επιφανής ιστοριογράφος ένιωσε την ανάγκη να αναζητήσει τους συνδετικούς κρίκους ανάμεσα στην αρχαία και τη βυζαντινή περίοδο. Στόχος του στο εξής θα ήταν να επαναφέρει την εικόνα του Βυζαντίου στους εγχώριους αλλά και στους ξένους διανοητές, συμφωνώντας τώρα πια με τις ιδέες του Παπαδόπουλου που στο παρελθόν πολεμούσε με σθένος.³⁷

Εκτός από τη στήριξη του Ανδρέα Μουστοξύδη, ο ιστορικός είχε τη σύμπνοια της επίσημης εφημερίδας της Κυβέρνησης του Ιωάννη Κωλέττη, *Le Moniteur Grec*, η οποία προέτρεψε την κυβέρνηση να δημιουργήσει έδρα Εθνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο για να διευκολύνει το έργο και την έρευνα του Κ.Π. Είχε, επόμενως, κερδίσει την εύνοια της πολιτικής εξουσίας –όχι τυχαία– και ακόμη είχε τη στήριξη του πρέσβη της Ελλάδας στο Μόναχο Κωνσταντίνου Σχινά. Παρόλα αυτά όμως η προσπάθεια αποκατάστασης του Βυζαντίου έγινε αφορμή τα επόμενα χρόνια να ξεσηκωθεί εναντίον του θύελλα αντιδράσεων.³⁸

Επιστέφοντας στην επαγγελματική του πορεία, η απόφαση για την απρόσμενη απόλυσή του ύστερα από το ψήφισμα περί ετεροχθονίας, ενώ στην αρχή φάνηκε να δυσχεραίνει τη ζωή του Κ.Π., τελικά εξελίχθηκε σε θετική συνθήκη, καθώς αντί να τον οδηγήσει στην καταστροφή, όπως συνέβη με άλλους ετερόχθονες, ήταν το έναυσμα για να αντιληφθεί την ιδιαίτερη κλίση και αγάπη του για την Ιστορία και το σπουδαίο συγγραφικό του χάρισμα. Στην Ελλάδα που αποτελούσε τότε νεοσύστατο Κράτος είχαν ιδρυθεί από την Αντιβασιλεία μόνο δέκα Γυμνάσια. Ο περιορισμένος αριθμός τους έδινε στο επάγγελμα του καθηγητή βαρύνουσα σημασία και ιδιαίτερη βαρύτητα στη συνείδηση των πολλών, και μάλιστα επρόκειτο για ένα επάγγελμα που θεωρούνταν σχεδόν ισάξιο με έναν καθηγητή Πανεπιστημίου.³⁹

Ο Κ.Π. ωστόσο, ακόμα και μετά από αυτόν τον διορισμό, ένιωθε πως κάτι έλειπε από τη ζωή του και εμπόδιζε το δρόμο του προς την αυτοπραγμάτωση. Η τωρινή επαγγελματική του

---

³⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 19.

³⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 18-19.

³⁹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 128.

ιδιότητα δεν κάλυπτε στο έπακρο τις ενδόμυχες επιθυμίες του. Γι' αυτόν τον λόγο εκείνο το διάστημα προσπάθησε να πλησιάσει τον Κερκυραίο λόγιο ιστοριογράφο Αντρέα Μουστοξύδη, διότι επιθυμούσε να συνεργαστεί μαζί του και να γίνει συνεκδότης του ιστοριογραφικού περιοδικού *Ελληνομνήμων*.⁴⁰

Το 1848, στις 15 Φεβρουαρίου, στην αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Αθηνά* δημοσιεύεται ένα μακρό αρθρίδιο το οποίο αποκάλυψε μια σκευωρία εναντίον του Θεόδωρου Μανούση, λαμπρού ιστορικού και εθνικού ευεργέτη, ο οποίος συγκεκριμένα ήταν ο πρώτος καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μάλιστα επρόκειτο για μια από τις φωτεινότερες φυσιογνωμίες της εποχής του, όπως σχολιάζει ο Κ. Θ. Δημαράς.⁴¹ Αυτή η σκευωρία είχε άμεση σχέση με την επαγγελματική πορεία του Κ.Π., αφού ο Γεώργιος Γλαράκης (υπουργός Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως), ο Ιωάννης Α. Σούτσος (καθηγητής και πρύτανης του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου), ο Κωνσταντίνος Σχινάς, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος και ο Ιωάννης Φιλήμων αποτέλεσαν μια ομάδα που εξώθησε στην αποχώρηση τον Θεόδωρο Μανούση. Απώτερος στόχος αυτής της απομάκρυνσης ήταν να μείνει κενή η έδρα ώστε να καλυφθεί από τον Κ.Π.⁴²

Το 1848 ο Κ.Π. υπέβαλε αίτηση για να προσληφθεί ως υφηγητής της Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, όμως η απάντηση ήταν αρνητική για τους γνωστούς λόγους, δηλαδή δεν είχε τα τυπικά προσόντα και συνεπώς δεν πληρούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για αυτήν τη θέση. Για να διοριστεί κάποιος ως καθηγητής Πανεπιστημίου το λογικό θα ήταν να διαθέτει πτυχίο Πανεπιστημίου αλλά και Δίπλωμα Διδακτορικού. Δεν είχε, όμως, τις τυπικές σπουδές στην Ιστορία όπως απαιτούνταν. Φυσικά κανείς δεν μπορούσε να αμφισβητήσει τους λόγους της απόρριψης της αίτησης του Κ.Π., ωστόσο στην ίδια Σχολή είχε εκλεγεί υφηγητής ο Ε. Καστόρχης που, επίσης, δε διέθετε τα προαπαιτούμενα τυπικά προσόντα. Έτσι, την επόμενη χρονιά η αίτηση του ιστορικού συνοδευόταν από ένα υπόμνημα που αναφερόταν στην περίπτωση του Καστόρχη. Με την τρίτη προσπάθεια, την επόμενη χρονιά, και όταν η μία έδρα του Πανεπιστημίου ήταν κενή (η προηγουμένως κατεχόμενη από τον Κ. Σχινά, αφού διορίστηκε

---

⁴⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 128.

⁴¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 136-137.

⁴² Βλ. στο ίδιο, σ. 137.

ως πρεσβευτής στο Μόναχο), ο Κ.Π. ανακηρύχθηκε διδάκτωρ «εν απουσία του» (in absentia)⁴³, στις 10 Δεκεμβρίου 1849. Ο ιστορικός υπέγραψε ένα υπόμνημα γραμμένο στα λατινικά ζητώντας από τη Φιλοσοφική Σχολή του Μονάχου να του δοθεί το διδακτορικό αξίωμα το οποίο και διαβίβασε ο Κ. Σχινάς στις 19 Ιανουαρίου 1850 και έτσι, πράγματι στις 22 Ιανουαρίου του ίδιου έτους, του αποδόθηκε ο τίτλος.⁴⁴

Δεν πέρασαν παρά λίγες εβδομάδες από την ανακήρυξή του σε διδάκτορα και ο ιστοριογράφος υποβάλλει αίτηση στη Νομική Σχολή για να γίνει εκεί υφηγητής. Στη Σχολή ήταν καθηγητής ο αδελφός του Πέτρος. Υποβλήθηκε στη συνήθη διαδικασία του δοκιμαστικού μαθήματος τον Μάρτιο του 1850. Η δοκιμασία στέφθηκε με επιτυχία και επιβεβαιώθηκαν οι φήμες περί ρητορικής του δεινότητας και των εξαιρετών δυνατοτήτων του. Οι εφημερίδες τον εκθείαζαν για τις διδακτικές του αρετές· παρόλα αυτά ο διορισμός του στη Νομική Σχολή δεν πραγματοποιήθηκε κι έτσι τα προβλήματά του συνεχίστηκαν.⁴⁵

Στις 6 Μαρτίου 1851 διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή. Κάλυψε τη θέση του Κωνσταντίνου Σχινά και θα δίδασκε «τὴν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων μέχρι τῶν σημερινῶν χρόνων τύχην τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους», ενώ άφησε τη διδασκαλία της παγκόσμιας ιστορίας στον Μανούση. Από την εκφώνηση του εναρκτήριου λόγου του κέρδισε για ακόμη μια φορά τις εντυπώσεις. Η γλαφυρότητα του λόγου και τα ρητορικά του χαρίσματα ήταν αδύνατο να μην γίνουν αντιληπτά από τους αναρίθμητους ακροατές του. Στο Πανεπιστήμιο διδασκόταν εδώ και περίπου δεκαπέντε έτη το μάθημα αυτό και όμως ο Κ.Π. κατάφερε να εξωθήσει τη διαμόρφωση αυτή της Ιστορίας στην ανώτατη διδασκαλία, καθώς αναγνωρίζει ο Κ. Θ. Δημαράς.⁴⁶ Στις 17 Φεβρουαρίου 1855 έγινε τακτικός καθηγητής. Από το σημείο αυτό κι έπειτα, ως το τέλος της ζωής, του για σαράντα χρόνια θα παραμείνει ταγμένος και θα αφιερώσει τη ζωή του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁴⁷

Δεν είχε φτάσει ακόμη η ώρα της *I.E.E.* Κατά τα χρόνια 1858 και 1859, έχει στο νου του άλλες έγνοιες. Εκτός από το περιοδικό *Έλλην*, ασχολήθηκε αυτό το διάστημα και με τους

---

⁴³ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 12.

⁴⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 138.

⁴⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 138-139.

⁴⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 140-141.

⁴⁷ Βλ. στο ίδιο, σσ. 140-141.

ποιητικούς διαγωνισμούς. Ένα ζήτημα που απασχολούσε τα γράμματα και τους περισσότερους από τους λόγιους εκείνης της εποχής ήταν αυτό του αρχαϊσμού, και κυρίως, σχετικά με το ζήτημα της γλώσσας. Πολλοί ήταν αυτοί που επιδίωκαν την επιστροφή προς την αρχαιότητα και τη γλώσσα των προγόνων. Έτσι, η γλώσσα ξεκάθαρα αρχαίζει εκείνην την περίοδο, γεγονός που έχει επηρεάσει σημαντικά τον πεζό λόγο, όχι όμως και την ποίηση. Στην ποίηση φαίνεται πως έχει προκύψει το γλωσσικό ζήτημα, κατά πόσο, δηλαδή, μπορεί να χρησιμοποιείται η δημοτική γλώσσα η οποία θεωρείται πολύ πιο εύκολη από την καθαρεύουσα και συνάδει με το νεωτερικό πνεύμα της ποίησης ή αν η χρήση της μπορεί να αποβεί καταστροφική γι' αυτήν.⁴⁸

Για να ξεκαθαριστεί όλη αυτή η υπόθεση, ανατέθηκε η ευθύνη του θέματος στο Πανεπιστήμιο. Ως Πρόεδρος της επιτροπής ορίζεται ο πρύτανης κάθε έτους, ενώ από τους καθηγητές Φιλοσοφικής Σχολής εκλέγονταν τα μέλη της. Η διαδικασία συγκρότησης της επιτροπής πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο και μπορούσαν να διορίζονται τα ίδια άτομα. Ο πιο βασικός ρόλος ήταν αυτός του εισηγητή, ο οποίος ήταν ένας από τους καθηγητές που είχε την πιο κοντινή σχέση με την ποίηση. Ωστόσο, επειδή εκείνη την περίοδο ήταν λίγες οι καθηγητικές θέσεις, ήταν και αρκετά δύσκολο να εντοπίζεται πάντα αυτό το άτομο που να έχει την πιο άμεση σχέση με την ποίηση. Γι' αυτό άλλωστε και τα ονόματα των ανθρώπων που συμμετείχαν στην επιτροπή των ποιητικών διαγωνισμών ήταν συχνά τα ίδια. Ο Κ.Π. είχε μεν ελάχιστη σχέση με την ποίηση, όμως θεωρήθηκε το κατάλληλο πρόσωπο για να αναμειχθεί για ένα διάστημα στους διαγωνισμούς. Συναντάμε, λοιπόν, το όνομά του ως κριτή στους διαγωνισμούς αυτούς, ύστερα από το διορισμό του στο Πανεπιστήμιο τα έτη 1851, 1852, 1854, 1855, 1856 και 1857. Ο Α. Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος θεωρούσε επικίνδυνο να βραβευτεί ένα ποίημα γραμμένο στη δημοτική, διετέλεσε τρεις φορές εισηγητής, ενώ ο Κ.Π. το 1858 διαδέχθηκε σε αυτήν τη θέση τον Στέφανο Α. Κουμανούδη, κλασικό φιλόλογο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και την επόμενη χρονιά έγινε για τελευταία φορά εισηγητής.⁴⁹

Όλες αυτές οι συμμετοχές του ως κριτή στους ποιητικούς διαγωνισμούς τού πρόσφεραν πλούσια πείρα και επαφή με τη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Και τις δύο χρονιές που ήταν εισηγητής φαίνεται πως διατήρησε κοινό πνεύμα στις εισηγήσεις του. Ο Κ.Π. ξεχώρισε αρκετά ονόματα σε αυτούς τους διαγωνισμούς, είτε Ελλήνων είτε ξένων λογοτεχνών, γεγονός που φανερώνει την εξοικείωσή του πλέον τόσο με την Ελληνική όσο και την παγκόσμια λογοτεχνία.

---

⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 189-190.

⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 192-193.

Μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία και κατά την κρίση των ποιημάτων γίνεται φανερή η ιδιότητά του ως ιστορικού και ιστοριογράφου, αφού με κάθε ευκαιρία –κυρίως βέβαια όταν οι διαγωνιζόμενοι αναφέρονταν σε ιστορικά θέματα– είχε τη διάθεση –και φυσικά– την άνεση να τα αναλύσει και μάλιστα το έκανε με τρόπο απόλυτα προσεκτικό που ταίριαζε στη φύση των διαγωνισμών.⁵⁰

Ένα άλλο θέμα που τον απασχόλησε ιδιαίτερα κατά τη συμμετοχή του στους ποιητικούς διαγωνισμούς, ήταν αυτό της γλώσσας. Αναφέρθηκε εκτενώς σε αυτό το θέμα αφορμώμενος από την κωμωδία του Γεωργίου Τερτσέτη *Ο Θρίαμβος του ποιητικού διαγωνισμού κατά το έτος 1858*. Η βασική του θεματολογία αλλά και οι κρίσεις του εξαντλήθηκαν σε ζητήματα γραμματικής συνέπειας, ο ιστοριογράφος όμως απέναντι στο ζήτημα της γλώσσας παρέμεινε επιφυλακτικός. Ο εισηγητής θεωρούσε πως η καθαρεύουσα δεν είναι κοινή και ότι της λείπει το χαρακτηριστικό της ενότητας, αφού συνενώνει τοπικές διαλέκτους οι οποίες όμως παρουσιάζουν πολλές διαφορές μεταξύ τους. Επισημαίνει, ακόμη, πως η δημοτική δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις επιστημονικές ή πνευματικές ανάγκες.⁵¹ Αντίθετα, η καθαρεύουσα, κατά τον Κ.Π. καλύπτει περισσότερο τις ανάγκες ανθρώπων μορφωμένων και λογίων. Η γενικότερη προτίμησή του στον εξαρχαϊσμό γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στις επανεκδόσεις των έργων του όπου οι διορθώσεις και οι αλλαγές του στοχεύουν πάντοτε όσον αφορά τη γλώσσα στην τροπή προς αρχαιοπρεπέστερες μορφές λόγου.⁵²

Όταν ήταν εισηγητής ο Κ.Π. το έτος 1858, βραβεύτηκε ο Θεόδωρος Ορφανίδης, καθηγητής της Βοτανικής, ο οποίος ήταν συνάδελφος στη Φιλοσοφική Σχολή των κριτών, οι οποίοι ήταν ο Αθανάσιος Ρουσόπουλος, ο Στέφανος Α. Κουμανούδης, ο Ευθύμιος Καστόρχης και ο Φίλιππος Ιωάννου. Η απόφαση που ελήφθη τότε δεν ήταν ομόφωνη – άλλωστε συνέβαινε κι άλλες φορές να υπάρχουν αντιθέσεις και διαφωνίες στον ακαδημαϊκό χώρο του Πανεπιστημίου και δη στους πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς. Το επόμενο έτος, δηλαδή το 1859, με τον Κ.Π. ως εισηγητή και με μέλη της επιτροπής τον Δημήτριο Στρούμπο, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και τον Θεόδωρο Ορφανίδη, αποφασίστηκε να μη βραβευτεί κανένας από τους συμμετέχοντες στο διαγωνισμό αλλά να δοθεί το βραβείο στην χήρα του Γεωργίου

---

⁵⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 194.

⁵¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 195.

⁵² Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής Ε.Π.Ε. 1970, σ. 15.

Ζαλοκώστα.⁵³ Σε αυτήν την έκθεση γίνεται εμφανής η θέση του Κ.Π. απέναντι στο νόημα της Ιστορίας: «ή τῆς εθνικῆς ιστορίας μελέτη ἀλάνθαστόν ἐστι τεκμήριον ὀργῶντος ἔθνικοῦ βίου». Τα δύο αυτά χρόνια, 1858 και 1859, εκδίδει και πάλι τη δική του εφημερίδα, τον *Έλληνα*, που ακολουθεί φιλοβασιλική πολιτική, αν και κατά κύριο λόγο ασχολείται με τα μεγάλα εθνικά προβλήματα, στη σχέση τους με το εξωτερικό.⁵⁴

Ο σαραντάχρονος πλέον Κ.Π. έχει αποκτήσει ιστοριογραφική συνείδηση και είναι έτοιμος να προχωρήσει στην σύνταξη του Εθνικού του Έργου. Το 1860 και 1861 συμμετέχει και πάλι στους ποιητικούς διαγωνισμούς, όμως μόνο ως απλό μέλος της κριτικής επιτροπής, προσπαθώντας να αφιερωθεί εξ ολοκλήρου στο έργο της συγγραφής της *Ι.Ε.Ε.* Το 1864 ήταν και η τελευταία του συμμετοχή στους ποιητικούς διαγωνισμούς, ενώ ύστερα παραιτήθηκε. Μέλη της επιτροπής εκείνη τη χρονιά, εκτός από τον Κ.Π., ήταν ο Θεόδωρος Ορφανίδης και ο καθηγητής Ιστορίας Δημήτριος Ν. Βερναρδάκης, αλλά ο διαγωνισμός ακυρώθηκε χωρίς να καταλήξει σε κάποιο αποτέλεσμα εξαιτίας της έριδος και της διχογνωμίας που προκλήθηκε ανάμεσα στα μέλη της επιτροπής.

Η διαφωνία ανάμεσα στον Θ. Ορφανίδη και στον Δ. Ν. Βερναρδάκη προσέλαβε χαρακτήρα πολύ προσωπικό, με αποτέλεσμα την παραίτηση του Δ. Βερναρδάκη, τον οποίο και αντικατέστησε ο Ε. Καστόρχης. Λίγες μέρες αργότερα όμως παραιτήθηκε και ο Κ.Π. και έτσι δημοσιεύθηκε στον τύπο η ανακοίνωση της ματαιώσης του διαγωνισμού της συγκεκριμένης χρονιάς. Οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτά τα γεγονότα των διαγωνισμών έχουν ενδιαφέρον για τον ιστοριογράφο. Ο Θ. Ορφανίδης τον παρουσιάζει να αποδοκιμάζει μονολεκτικά με μια πολύ εύστοχη λέξη ένα από τα έργα των συμμετεχόντων του διαγωνισμού. Για να δηλώσει ο Κ.Π. πως το έργο υστερεί ως προς τη συνοχή του χρησιμοποιεί τη λέξη «σανκουλί». Από την άλλη, ο Βερναρδάκης καταγράφει πως ο ιστορικός αποτραβήχτηκε από τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής και κάθισε σιωπηλός μέχρι το τέλος της διαδικασίας. Τα τελευταία αυτά ατυχή γεγονότα στάθηκαν η αφορμή ώστε ο ιστορικός να σταματήσει να λαμβάνει μέρος στις κριτικές επιτροπές των ποιητικών διαγωνισμών.⁵⁵

---

⁵³ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 196-197.

⁵⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, ό.π. (σημ. 52), σ. 16.

⁵⁵ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 245-246.

Στο τέλος του 1860 άρχισε την έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Στόχος του ήταν να αφιερωθεί στη σύνταξη του μεγαλεπήβολου έργου του· ωστόσο, ήταν άνθρωπος πλασμένος να κάνει πολλά πράγματα ταυτόχρονα. Η πληθωρική του προσωπικότητα τον ωθούσε πάντοτε να καταπιάνεται με πολλές δραστηριότητες και για δεκαπέντε χρόνια, εκτός από τις έγνοιες του για την *I.E.E.*, δραστηριοποιήθηκε έντονα στα εθνικά θέματα. Επρόκειτο για μια ταραγμένη εποχή και ο ίδιος δεν γινόταν να μένει αμέτοχος από τα μεγάλα εθνικά προβλήματα. Στο μεταξύ είχε αποκτήσει μεγάλο κύρος στην Ελλάδα με το έργο του ως ιστορικός και στη συνείδηση των περισσότερων ανθρώπων ήταν το πλέον κατάλληλο άτομο για να υπερασπιστεί τις ελληνικές υποθέσεις και να προσπαθήσει να διασφαλίσει το ελληνικό συμφέρον απέναντι στις ριζωμένες ανθελληνικές προκαταλήψεις. Έτσι, το 1867 εκλέγεται τιμητικά «πρόεδρος του Εθνικού Αγώνος», το 1884 «πρόεδρος της Εκθέσεως των κειμηλίων του Αγώνος» και παράλληλα αρκετές φορές εκπροσωπεί την Ελλάδα στο εξωτερικό για εκκλησιαστικά και εθνικά θέματα.⁵⁶

Το 1869, μαζί με τον Παύλο Καλλιγά και πολλούς άλλους λογίους, ίδρυσαν τον «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» – και μάλιστα ο ίδιος αποτελούσε πρωταρχικό παράγοντα του Συλλόγου.⁵⁷ Η ίδρυση αυτού του Συλλόγου και η μεταγενέστερη δράση του σχετίζεται πολύ στενά με τη ζωή του Κ.Π. και γι' αυτό αξίζει εδώ να γίνει εδώ μια μικρή αναφορά σε αυτήν. Ο ίδιος ο ιστοριογράφος έγραψε πως ο κύριος σκοπός του Συλλόγου ήταν: «ή επίρρωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν ταῖς χώραις ἃς ἐπειρῶντο νὰ σφετερισθῶσιν ἔθνη ἀλλόφυλα καὶ ἀλλόγλωσσα». Την περίοδο εκείνη οι σχέσεις με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία ήταν τεταμένες.⁵⁸ Ο ιστορικός στο Σύλλογο συνέβαλε προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης της Μακεδονίας.⁵⁹ Κατά τη δράση του Συλλόγου εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως είχαν ξεπεραστεί διαφωνίες του παρελθόντος, όπως αυτές με τον Γρηγόριο Γ. Παππαδόπουλο, και μάλιστα φαίνεται πως μετά την αποκατάσταση των σχέσεών τους συνεργάστηκαν για την ίδρυση του Συλλόγου. Ο Σύλλογος λειτουργούσε ως το «ημιεπίσημο όργανο», όπως αναφέρει ο

---

⁵⁶ Βλ. *Έλληνες συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, επιμέλεια: Χριστίνα Γιατζόγλου, Μαρία Λαϊνά, τόμος Γ', Αθήνα: Μπουζιά 1980, σ. 93.

⁵⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 12.

⁵⁸ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 241-242.

⁵⁹ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 12.

Κ. Θ. Δημαράς, της ελληνικής πολιτικής και περισσότερο αφορούσε ζητήματα σχετικά με την εκπαίδευση στο βόρειο τμήμα του αλύτρωτου ελληνισμού.⁶⁰

Το επόμενο διάστημα που ακολουθεί διανύει μια περίοδο ηρεμίας τόσο σε οικογενειακό όσο και σε επαγγελματικό επίπεδο. Σιγά σιγά απομακρύνεται από τον Τύπο και τη δημοσιογραφική επικαιρότητα. Γίνεται αντιληπτό πως θέλει να αφιερωθεί στη συγγραφή και την έκδοση της *I.E.E.* Το 1870, στην ηλικία των πενήντα πέντε ετών, στα χρόνια της ωριμότητάς του πλέον, συνειδητοποιημένος και κατασταλαγμένος –κι έχοντας προ πολλού αφήσει πίσω του την αστάθεια της νιότης– διεκδίκησε την Πρυτανεία της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών χωρίς όμως επιτυχία. Το ίδιο αποτέλεσμα είχε και η δεύτερη προσπάθεια διεκδίκησης της ίδιας θέσης το 1871, αλλά τότε την πρυτανεία ανέλαβε ο Καστόρχης. Εξελέγη, όμως, με την τρίτη προσπάθεια, το 1872.⁶¹

Τη στιγμή που η συγγραφή της *I.E.E.* ήταν έργο ιδιαίτερος απαιτητικό και η μελέτη των πηγών χρονοβόρα διαδικασία δεν μπορούμε εύκολα να ερμηνεύσουμε μία τέτοια κίνηση και να κατανοήσουμε την επιθυμία του να διεκδικήσει την πρυτανεία. Ίσως μια πιθανή εξήγηση να ήταν πως δεν ήθελε να υστερεί έναντι των συναδέλφων του. Εξάλλου μια πολυσχιδής προσωπικότητα σαν κι αυτόν, ένας άνθρωπος τόσο φιλόδοξος και πολυάσχολος δεν θα μπορούσε παρά να στοχεύει κάθε φορά σε θέσεις κύρους. Σίγουρα θα ένιωθε πως από αυτήν τη θέση θα μπορούσε να προσφέρει πολλά και να παράγει αξιόλογο έργο. Άνθρωποι σαν τον Κ.Π. δεν μπορούν εύκολα να καταπνίξουν αυτήν την ακόρεστη επιθυμία της ψυχής τους να είναι ενεργοί και δημιουργικοί, για τον λόγο αυτό δρουν με μίαν ανεξάντλητη ενέργεια και δυναμισμό παράγοντας έργο από όποια θέση μπορούν.⁶²

Αξίζει να σημειωθεί πως το 1870, όταν και έγινε η πρώτη προσπάθεια από τον ιστορικό να διεκδικήσει τη θέση του Πρύτανη, δημοσιογραφικές πληροφορίες της εποχής ανέφεραν ότι ο Γεώργιος Α΄ απέρριψε το Διάταγμα του διορισμού του ύστερα από εισήγηση του γραμματέα του, Ιωάννη Οικονομίδη. Ο γνωστός αυτός φιλόλογος και συγγραφέας με τη συγκεκριμένη εισήγηση –της οποίας τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν δεν είναι γνωστά– επηρέασε την επαγγελματική πορεία του ιστοριογράφου. Στην προσπάθειά του αυτή να γίνει πρύτανης δέχτηκε

---

⁶⁰ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 242.

⁶¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 250-251.

⁶² Βλ. στο ίδιο.

αρκετά πυρά. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Παλιγγενεσία*: «ἀγωνίζεται να περιπλέξει εις τὰς χείρας αὐτοῦ τὴν Περιουσίαν τοῦ Πανεπιστημίου».⁶³

Το 1872 ο Ιωάννης Οικονομίδης απολύθηκε για λόγους που δεν αφορούν την παρούσα εργασία κι έτσι ο Κ.Π. κατάφερε να εκλεγεί πρύτανης για το ακαδημαϊκό έτος 1872-1873. Στις 22 Οκτωβρίου 1872, καθώς αναλάμβανε τα νέα του καθήκοντα, εμφανίστηκε στη δημόσια λειτουργία του καταρρακωμένος και υποβασταζόμενος από τους οικείους του για να εκφωνήσει τον πρυτανικό του λόγο. Η μοίρα τον είχε πλήξει και πάλι, αφού λίγες μέρες νωρίτερα, και συγκεκριμένα στις 15 Οκτωβρίου του 1872, είχε χάσει την αγαπημένη του κόρη, Ελένη. Στις 21 Μαρτίου 1873 άλλη μία τραγική απώλεια, του μοναχογιού του αυτήν τη φορά, τον συγκλόνησε, βυθίζοντάς τον και πάλι στη θλίψη. Ο Κ.Π., παρά τον ανείπωτο πόνο που βίωνε, επιδιδόταν με μεγαλύτερη ζέση και μανία στο έργο του.⁶⁴ Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως οι λόγοι της εποχής εκείνης, ακόμα και μέσω των επικηδείων ή των επιμνημοσύνων που εκφωνούσαν επιτελούσαν κοινωνικό έργο κι έδιναν σε αυτήν την κοινωνική τους δραστηριότητα μια άλλη διάσταση. Έτσι κι ο Κ.Π. έβρισκε την ευκαιρία να νουθετήσει, να προβληματίσει και να διδάξει το ακροατήριό του σε τέτοιες περιστάσεις παρά τον πόνο που μπορεί να βίωνε.⁶⁵

Κατά το έτος 1875 είχε ολοκληρώσει τη συγγραφή της *I.E.E.*, με την οποία θα ασχοληθούμε σε επόμενο κεφάλαιο πιο αναλυτικά, και αυτό ίσως να του επέφερε ένα αίσθημα ικανοποίησης, ανακούφισης και ελευθερίας. Έτσι, ύστερα από αυτό το κοπιαστικό έργο θέλησε, καταπώς φαίνεται, να επανέλθει στα πρότερα καθήκοντά του. Η επιτυχία του μετά το πέρας αυτού του μνημειώδους έργου μάλιστα αύξησε τις υποχρεώσεις του λόγω της ζήτησης – αλλά φυσικά δεν εξέλιπαν και οι εκδηλώσεις μίσους και φθόνου απέναντί του. Κατά κύριο λόγο όμως πλέον κατέχει τη βαθύτατη εκτίμηση της συλλογικής συνείδησης. Την ίδια χρονιά, δηλαδή το 1875, ορίστηκε επίτιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οδησού και το 1881 έγινε μέλος της Ακαδημίας της Σερβίας.⁶⁶

---

⁶³ Η δήλωση αυτή αργότερα αποδόθηκε στον Γεώργιο Μιστριώτη. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 251-254.

⁶⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 259.

⁶⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 260-261.

⁶⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 329.

Ο Κ.Π. ως διπλωμάτης

Εκτός από την ιδιότητά του ως εθνικός ιστοριογράφος διακρίθηκε για τη στρατηγική του σκέψη, χωρίς όμως να είναι και επαγγελματίας πολιτικός. Όπως ήδη επισημίναμε, αξιοποίησε την Ιστορία –πρωτίστως τις γνώσεις και τα διδάγματα που αυτή προσέφερε– προς όφελος του ελληνικού έθνους, αξιοποιώντας τα στην πολιτική πρακτική. Μαζί με τις υπόλοιπες ικανότητές του, ξεχώρισαν και αυτές στον διπλωματικό τομέα. Το 1884 ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Κοντόσταυλος έθεσε στον Κ.Π. ερώτημα σχετικά με τα όρια της Μακεδονίας. Ιδιαίτερη μέριμνα έδειξε για το ζήτημα αυτό ο ιστορικός και στο απαντητικό του υπόμνημα το ίδιο έτος συνέταξε επιχειρησιακό σχέδιο άρτιο, με αρχή, μέση και τέλος το οποίο εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του Ελληνισμού. Μάλιστα το σχέδιό του αυτό έγινε αποδεκτό και συνέβαλε καθοριστικά στην πορεία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους.⁶⁷

Εκείνα τα χρόνια παράλληλα ο Κ.Π. ταξιδεύει συχνά τα καλοκαίρια διότι έτσι απαιτούσαν οι επιστημονικές του αναζητήσεις και οι συγγραφικές του απασχολήσεις που άπτονταν των εθνικών προβλημάτων. Ασχολήθηκε αρκετά με τη χαρτογράφηση της Ελληνικής Ανατολής, αφού δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχος σε ένα τέτοιο εθνικό θέμα. Ως μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Σ.Ε.Γ.⁶⁸ ανέλαβε όλες τις αρμοδιότητες, όπως τη μελέτη, τις αλληλογραφίες και τις συνεννοήσεις για να μπορέσουν να εκδοθούν οι απαραίτητοι χάρτες που θα ήταν εθνικά χρήσιμοι.⁶⁹ Ένα από τα ταξίδια του, και συγκεκριμένα αυτό που έκανε στη Γερμανία, ήταν καταλυτικής σημασίας, αφού κατάφερε να αλλάξει τις σχεδιάσεις του Γερμανού χαρτογράφου Kiepert που είχε προκαλέσει αντιδράσεις στον ελλαδικό χώρο.⁷⁰ Εξάλλου το θέμα αυτό των χαρτογραφήσεων απασχόλησε αρκετά τον ιστοριογράφο. Το 1878 χρειάστηκε να μεταβεί και πάλι στο Βερολίνο για να διευθετήσει το ζήτημα της χαρτογράφησης επειδή δεν συμφωνούσε με τις θέσεις του Kiepert. Για το θέμα αυτό συνεργάστηκε και με έναν νεαρό

---

⁶⁷ Βλ. Δημήτρης Καρβούνης, *Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και η γέννηση του Μακεδονικού Ζητήματος*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 2019, σ. 60.

⁶⁸ Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

⁶⁹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 335-336.

⁷⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 343.

διπλωμάτη Φαναριώτη, σχεδόν συνομήλικο του γιου του, τον Γεώργιο Περικλέους Αργυρόπουλο. Αντάλλασσαν επιστολές με περιεχόμενο την υπόθεση Kierpert, όμως ο ιστορικός περιέβαλε τον νεαρό με ιδιαίτερη αγάπη σαν να επρόκειτο για τον ίδιο του τον γιο και επιθυμούσε να συνεχιστεί αυτή η μεταξύ τους επικοινωνία και με άλλα θέματα.⁷¹

Η εθνική του ευαισθησία γενικότερα ήταν φανερή και η παρουσία του στον εθνικό πολιτικό διπλωματικό χώρο έγινε ακόμα πιο αισθητή όταν έγινε πρώτος πρόεδρος του νεοσυσταθέντος σωματείου «Εθνική Άμυνα». Τα ταξίδια του συνεχίζονταν με στόχο την προμήθεια όπλων και την προετοιμασία πολεμικών συγκρούσεων. Όσο έλειπε στα ταξίδια αναπληρωτής της θέσης του υπήρξε ο Π. Καλλιγάς ο οποίος και τον διαδέχτηκε τον Αύγουστο του 1877.⁷²

---

⁷¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 347-350.

⁷² Βλ. στο ίδιο, σσ. 345-346.

Η σχέση του με τη δημοσιογραφία

Είναι πλέον απόλυτα σαφές πως σχεδόν ποτέ δεν υπήρξε περίοδος στη ζωή του Κ.Π. που να ασχολήθηκε μόνο με μία πνευματική δραστηριότητα. Από τα νεανικά του χρόνια ήταν πνεύμα ανήσυχο και η δημοσιογραφία ήταν άλλος ένας χώρος στον οποίο δραστηριοποιήθηκε εντόνως. Έδωσε δείγματα θαρραλέας, αιχμηρής και πνευματώδους γραφής στα περιοδικά με τα οποία συνεργαζόταν. Παρόλο που όλα τα κείμενα που του αποδίδονται δεν έφεραν υπογραφή, είναι εμφανής ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του και ο τρόπος που έγραφε. Άλλοτε η αρθρογραφία του υπήρξε αυστηρή και δριμύτατη και άλλες φορές χαρακτηριζόταν πιο ήπια και φυσικά το ύφος του επηρεαζόταν κάθε φορά από το πολιτικό - εθνικό ζήτημα με το οποίο καταπιανόταν.⁷³

Η δραστηριότητά του στον χώρο της δημοσιογραφίας φαίνεται πως ξεκίνησε το έτος 1833 στην εφημερίδα *Τριπτόλεμος* του Ναυπλίου όπου δημοσιεύτηκε ένα άρθρο για τον Βύρωνα με την υπογραφή Κ.Π.⁷⁴ Το 1841 το περιοδικό *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, το οποίο εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1840 υπό τη διεύθυνση του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, δημοσίευσε μια μετάφραση του «Le Centaure» του Maurice de Guérin και πάλι με την υπογραφή Κ.Π. Δεν είναι βέβαια απολύτως σίγουρο πως αυτή η μετάφραση ανήκει στον ιστοριογράφο, ωστόσο οι συνεργάτες του περιοδικού ήταν κυρίως Αθηναίοι λόγιοι και επιστήμονες και ανάμεσα σε άλλα γνωστά ονόματα όπως του Περικλή Αργυρόπουλου, του Αλέξανδρου Ρ. Ραγκαβή, του Π. Καλλιγά βρισκόταν και αυτό του Κ.Π.⁷⁵

Η επαφή του ιστοριογράφου με τον Ιωάννη Κωλέττη ήταν καταλυτικής σημασίας συμβάλλοντας ώστε η σχέση του με τη δημοσιογραφία να γίνει ακόμα πιο στενή και συνεπής. Το 1847 έγινε διευθυντής και εκδότης της εφημερίδας *Εθνική*⁷⁶, ενός φύλλου ταγμένου ξεκάθαρα υπέρ του Κωλέττη. Λίγα χρόνια αργότερα ο ιστορικός παραδέχτηκε πως ο Ιωάννης Κωλέττης προσεγγίζοντάς τον του ζήτησε να προχωρήσει στην έκδοση της εφημερίδας αυτής ως αντιστάθμισμα στις αρνητικές κριτικές και επιθέσεις που δεχόταν από όλες τις υπόλοιπες

---

⁷³ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σ. 13.

⁷⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 118.

⁷⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 118.

⁷⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 125.

εφημερίδες. Και κάπως έτσι ο Κ.Π. οδηγήθηκε στην απόφαση να εκδίδει για λίγο τη συγκεκριμένη φιλοκυβερνητική εφημερίδα. Η κίνησή του αυτή και η στήριξη του Κυβερνήτη της Ελλάδος με αυτόν τον τρόπο κράτησε περίπου για τρεις μήνες όταν και εγκατέλειψε την διεύθυνσή της.⁷⁷

Ο χώρος του Τύπου γοήτευε τον ιστορικό και μέχρι τα γεράματά του η παρουσία του στις εφημερίδες και τα περιοδικά ήταν ιδιαίτερα αισθητή. Άφησε το στίγμα του στις εφημερίδες: *Ήμέρα, Αιών, Ώρα, Έφημερίς*, ενώ, όπως στην *Έθνική* έτσι και στην εφημερίδα *Ό Έλλην*, φέρεται να ήταν ο συντάκτης. Όπως διευκρινίζει ο Κ. Θ. Δημαράς συντάκτη τότε ονόμαζαν τον μοναδικό συντάκτη, τον αρχισυντάκτη ή απλώς τον διευθυντή.⁷⁸

Όταν ανέλαβε την έκδοση του *Έλληνας* συνέβη ό,τι ακριβώς είχε γίνει και με την *Έθνική*: ο Ιωάννης Κωλέττης και το καθεστώς του Όθωνα δέχονταν πυρά, γι' αυτό και αναζητούσαν στήριξη στο πρόσωπο του Κ.Π. Ο ιστορικός βρέθηκε και πάλι αντιμέτωπος με μια γνώριμη κατάσταση και για δύο χρόνια, από το 1858 έως το 1859, προσέφερε τη στήριξή του στην Κυβέρνηση προσπαθώντας να εξισορροπήσει την εθνική ζωή έξω από βίαιους κλονισμούς. Στο δικό του αυτό φύλλο ακολουθούσε με συνέπεια τις πολιτικές του θέσεις, ιδίως σε ό,τι αφορούσε την εξωτερική πολιτική, χωρίς όμως να λείπουν και δημοσιεύματα γύρω από τα εσωτερικά ζητήματα της χώρας. Ενδεικτικά, για να διαφανούν το σκεπτικό του και οι ιδέες του, ένα θέμα που συχνά επανέρχεται στην εφημερίδα του είναι η άποψη της ισοτιμίας ανάμεσα στην εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου και στα «αποβατήρια»⁷⁹, δηλαδή την τελετή που πραγματοποιούνταν για τον εορτασμό της ανάμνησης της αποβιβάσεως του Όθωνα στην ελληνική γη το 1833.

Η εφημερίδα του Κ.Π. δεν αποδοκίμασε τις διώξεις του Τύπου για πολιτικούς λόγους και επιχειρούσε να αποδυναμώνει τις εντάσεις – παραδείγματος χάριν χαρακτήρισε τα «Σκιαδικά»⁸⁰ ως «γεγονός δυσάρεστον». Η αντιπολίτευση ερμήνευσε όλη αυτή τη στάση του Κ.Π. ως αποτέλεσμα της επιθυμίας του να ιδρύσει κόμμα «των νέων» και να γίνει υπουργός, γεγονός που ο ίδιος απέρριπτε. Στη *Νέα Ελλάδα* μάλιστα, ύστερα από προσωπική επίθεση που δέχτηκε,

---

⁷⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 125.

⁷⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 126.

⁷⁹ Βλ. argolikivivliothiki.gr

⁸⁰ Σοβαρά επεισόδια που έγιναν στην Αθήνα στο Πεδίον του Άρεως το 1859.

έγραψε σε τρίτο πρόσωπο αναφερόμενος στον εαυτό του: «Δὲν ἐγενήθη ὁ ὑπουργὸς ὅστις θέλει δυνηθῆ νὰ μισθοδοτήσῃ τοῦ ἀνθρώπου τούτου τὸν κάλαμον».⁸¹

Το περιεχόμενο της εφημερίδας αυτής, λοιπόν, ήταν πολιτικό και φιλολογικό, ενώ εκεί, εκτός των άλλων, δημοσιεύτηκε και η μελέτη του σχετικά με τον Γεώργιο Καραϊσκάκη που ήταν μια σειρά από άρθρα που γνώρισε μεγάλη απήχηση. Εκείνα τα χρόνια επίσης ξεκίνησε να ασχολείται με τη σύνθεση της *I.E.E.* Στο ίδιο αυτό φύλλο, στις 22 Αυγούστου 1859, ανέφερε: «Καιρὸς εἶναι ν' ἀσχοληθῶμεν ἡμεῖς αὐτοί, εἰς τὸ νὰ παρασκευάσωμεν ἴδιον, ἐθνικὸν, ἑλληνικὸν τοῦ ἱστορικοῦ ἡμῶν παρελθόντος μνημεῖον» και το επόμενο έτος ανακοινώθηκε η έκδοση της *Ιστορίας* του.⁸² Από τον Μάρτιο του 1856 έως και τον Ιούνιο του 1858 υπήρξε ανταποκριτής στην Αθήνα της εφημερίδας της Τεργέστης *Ἡμέρα* μέχρι που εξέδωσε τον *Ἑλληνα*.⁸³

Γίνεται αντιληπτό πως η παρουσία του στον Τύπο δεν υπήρξε περιστασιακή και τυχαία. Αντιθέτως, πάντοτε επεδίωκε να βρίσκεται σε αυτόν τον χώρο. Θεωρούσε πως ήταν ο φορέας της κοινής γνώμης και αυτή η επαφή με τον κόσμο μέσα από τις εφημερίδες και τα περιοδικά του ήταν απαραίτητη. «Χάριν τῶν πολλῶν» όπως συνοδευόταν για χρόνια ο τίτλος της *Ιστορίας* του – και αυτή ήταν μια ιδέα που διαπότισε το έργο, τη δράση και εξ ολοκλήρου τη ζωή του.⁸⁴

Από τον Αύγουστο του 1853 ξεκίνησε να εκδίδεται στην Αθήνα το γαλλόφωνο περιοδικό *Spectateur de l'Orient*, με συνιδρυτές τον Κωνσταντίνο και Πέτρο Παπαρρηγόπουλο, Νικόλαο Δραγούμη, Ιωάννη Σούτσο, Αλέξανδρο Ραγκαβή, Γεώργιο Βασιλείου και Μάρκο Ρενιέρη. Υπάρχει στενή σύνδεση ανάμεσα στο περιοδικό αυτό και στην *Πανδώρα*, αφού δημοσιεύονταν ίδια άρθρα του Κ.Π. και στα δύο περιοδικά. Υπεύθυνος συντάκτης είχε οριστεί ο Μάρκος Ρενιέρης, ενώ τη διεύθυνση είχε αναλάβει ο Κ.Π. Στόχος του περιοδικού ήταν να ενημερώνει το ξένο κοινό για ζητήματα που αφορούσαν τον νέο Ελληνισμό. Στο σημείωμα της σύνταξης του περιοδικού παρουσιάζονταν οι στόχοι της έκδοσής του: «Πιστεύουμε ότι είναι χρήσιμο τώρα περισσότερο από ποτέ να σπεύσουμε με τα λίγα μέσα που διαθέτουμε να δώσουμε στην Ευρώπη

---

⁸¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 198.

⁸² Βλ. στο ίδιο, σ. 203.

⁸³ Βλ. στο ίδιο, σ. 194.

⁸⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 127.

πληροφορίες όσο γίνεται πιο ειλικρινείς και πιο ακριβείς σχετικά με τις ιδέες, τα συναισθήματα, τα συμφέροντα, τις δυνάμεις και τις σχέσεις των πληθυσμών της Ανατολής.»⁸⁵

Η *I.E.E.* ήταν τώρα πια το βασικό μέλημα του ιστοριογράφου, γι' αυτό και οι συνεργασίες του στο περιοδικό σχετίζονταν με τον κύκλο των μεθοδικών επιστημονικών ενδιαφερόντων του. Τα άρθρα που δημοσιεύονταν αφορούσαν, όπως ήδη ειπώθηκε, τα εθνικά θέματα, ακόμα και απαντήσεις σε ξένα άρθρα αλλά και κρίσεις βιβλίων, καθώς και εκεί δημοσιεύτηκε η τυπική νεκρολογία του Γεωργίου Γεννάδιου.⁸⁶

Παράλληλα με το γαλλόφωνο περιοδικό ο Κ.Π. διατηρούσε τακτική συνεργασία και με την *Πανδώρα*, το εικονογραφημένο λογοτεχνικό - οικογενειακό περιοδικό που ιδρύθηκε στις 12 Δεκεμβρίου του έτους 1849 από τον ίδιο αλλά και από τους Νικόλαο Δραγούμη, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή και Χρ. Α. Δούκα και εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1850. Το περιοδικό απευθυνόταν στο ευρύ κοινό και επηρέασε θετικά τη φιλολογική ανάπτυξη του τόπου.⁸⁷ Είναι ήδη γνωστή η επιθυμία του Κ.Π. να διατηρεί την επαφή του με το ελληνικό κοινό. Δημοσιεύονταν στην «Πανδώρα» μαθήματά του, άρθρα –κυρίως με θέματα ιστοριογραφικά– αλλά και βιβλιοκριτικές, ενώ πιο σπάνια δημοσιεύονταν μαθήματα ειδικά συνταγμένα για δημοσίευση.

Ο Κ. Θ. Δημαράς μνημονεύει μια βιβλιοκρισία του Κ.Π. του 1851 για το βιβλίο *Η Κωνσταντινούπολις* του Σκαρλάτου Βυζαντίου, όπου επρόκειτο να δημοσιευθεί ο πρώτος τόμος. Παράλληλα με τη θετική αποτίμηση του έργου του στρέφει την προσοχή των δεκτών σε επίκαιρα εθνικά ζητήματα και συγκεκριμένα αναφέρεται έμμεσα στη Μεγάλη Ιδέα υπενθυμίζοντας πως «ή Πόλη κρύπτει τὰ ερείπια δύο αυτοκρατοριῶν καὶ τὰ σπέρματα μιᾶς ἄλλης».⁸⁸ Η παρουσίαση του έργου του έκλεινε με τα εξής λόγια: «Ἡ γραφὶς τοῦ Κ. Βυζαντίου ἀνεδείχθη ἀνταξία τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς λαμπρότητος τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ».⁸⁹ Πάντοτε διατηρούσε καλές σχέσεις με τον Βυζάντιο Σκαρλάτο και την οικογένειά του και μάλιστα στην εφημερίδα *ὁ Ἕλληνας* συνεργάστηκε με έναν από τους γιους του, τον Αναστάσιο.

⁸⁵ lekkythos.library.ucy.ac.cy (ΛΗΚΥΘΟΣ)

⁸⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος Η εποχή του- Η ζωή του- Το έργο του*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1986, σ. 112.

⁸⁷ Βλ. pleias.lis.upatras.gr

⁸⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 139-140.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 178.

Κάποια από τα κείμενά του στην *Πανδώρα* έμεναν ανυπόγραφα –γι’ αυτό με επιφύλαξη υπολογίζονται γύρω στα πενήντα– ενώ αντικατοπτρίζεται βέβαια σε αυτά η προσωπικότητα και η γραφίδα του. Η συνεργασία του με το περιοδικό φαίνεται να τελείωσε το 1861. Άλλα δύο ανυπόγραφα δημοσιευμένα κείμενα στην *Πανδώρα* θα μπορούσαν να αποδοθούν στον Κ.Π.: Το ένα είναι μια εκτενής βιβλιοκριτική του 1852 με τίτλο: «Βιβλιογραφική παρατήρησις ἐπὶ τοῦ συγγράμματος τοῦ κ. Σ. Ζαμπελίου, Ἄσματα Δημοτικά» και έφερε τέσσερις αστερίσκους όχι όμως και υπογραφή συντάκτη. Και το δεύτερο κείμενο είναι μια ακόμα κριτική βιβλίου του 1853, σχετική με τον Γάλλο δημοσιολόγο J.- H.-A. Ubicini και τις ιδέες του περί αλύτρωτου Ελληνισμού.⁹⁰ Μέχρι το 1855 ήταν ένας από τους πέντε συντάκτες του περιοδικού, ενώ αργότερα από τους τέσσερις, ώσπου η εκδοτική σύμπραξη διαλύθηκε οριστικά και μόνος ιδιοκτήτης του απέμεινε ο Ν. Δραγούμης.⁹¹

Τα ιδιαίτερα στοιχεία της προσωπικότητάς του, η κοινωνικότητά του και η ρητορική του δεινότητα που ποτέ δεν πέρασαν απαρατήρητα του έδωσαν τη δυνατότητα μέσα από σκληρή δουλειά να πετυχαίνει τα επιθυμητά γι’ αυτόν αποτελέσματα. Κατά την έντονη δραστηριότητά του στον δημοσιογραφικό στίβο επανέφερε συνεχώς τα ίδια θέματα, δημοσίευε μαθήματά του αλλά και μεταφράσεις δικών του έργων. Στον *Moniteur* είχαν δημοσιευτεί μαθήματά του από τη θητεία του στο Γυμνάσιο.⁹² Στις δικές του εφημερίδες, που αναφέρθηκαν και πιο πριν, *Έθνική* και *Πανδώρα* δημοσίευε πιο έντονα και τακτικά.

Αν και ήταν ανυπόγραφο, αποδίδεται στον Κ.Π. το άρθρο της *Έθνικής* του 1847 με τίτλο «Έσχατος τῶν Κωνσταντίνων». Το 1854 εντοπίζεται στην *Πανδώρα* ένα «Υπόμνημα ιστορικὸν περὶ τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ περὶ τῆς τελευταίας αὐτῆς πολιορκίας», το οποίο επίσης δε φέρει υπογραφή. Δύο πολύ σημαντικά άρθρα, κι αυτά στο ίδιο περιοδικό, δημοσιεύτηκαν το 1850 από τα δύο γυμνασιακά του μαθήματα: είχε προηγηθεί δημοσίευσή τους στα γαλλικά στον *Moniteur* του 1846 και μέρος τους αναδημοσιεύτηκε στο *Spectateur e l’Orient* το 1854 με τον τίτλο «Ἡ ἑλληνικὴ γνώμη περὶ τοῦ συστήματος τοῦ Φαλλμεράνερ» του οποίου και θα παραθέσω ένα χωρίο, για να καταστεί ευδιάκριτο το ύφος και ο λόγος του ιστορικού μια και με αυτήν τη μελέτη ασχολήθηκε με εξαιρετική επιμέλεια:

---

⁹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 181.

⁹¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 180.

⁹² Βλ. στο ίδιο, σ. 127.

«Επιχειρώ να σας εκθέσω την μακράν ιστορίαν του Ελληνικού έθνους, αφ' ης εποχής απέβαλε την πολιτική ανεξαρτησίαν μέχρι της προς ανάκτησιν αυτής, εν έτει 1821, γενομένης πρώτης ευτυχούς αποπείρας.

Η ιστορία αυτή παρίστησιν εκ πρώτης όψεως θέαμα θλιβερόν. Παρατηρήσατε τώντι. Η τοσούτον μεγαλουργήσασα αρχαία ελευθερία εκπνέουσα εντός των ερειπίων της υπό του Μομμίου πυρπολουμένης Κορίνθου· ο απaráμιλλος εκείνος πολιτισμός βαθμηδόν μαραινόμενος υπό της δηλητηρίου πνοής της Ρωμαϊκής Κυριαρχίας και έπειτα συντρίβομενος υπό τους σιδηρούς πόδας βαρβάρων της άρκτου· τα απειράριθμα των βαρβάρων τούτων στίφη, επί πολύν χρόνον εκπορθούντα την Ελλάδα, ως κύματα παλίρροθα, και επί τέλους εμπήγοντα διά παντός τας βαναύσους αυτών καλύβας εις τας χαριεστάτας κοιλάδας, όπου άλλοτε υψούντο τα κομψότερα της τέχνης έργα· ο καχεκτικός του Βυζαντίου οργανισμός αγωνιζόμενος εις μάτην να δώση σκιάν τινα ρυθμού και τάξεως ή εις το χάος εκείνο των ανθρώπων και των πραγμάτων. Οι σταυροφόροι της δύσεως προπαρασκευάζοντες τον θρίαμβον της ανατολικής ημισελήνου, και εγείροντες τους βαρωνικούς αυτών πύργους και την χειροκρατικήν νομοθεσίαν εις την αρχαίαν πατρίδα της ισότητος και της ευνομίας· τελευταίον, η Οθωμανική κυριαρχία επικαθημένη επί των αλληλοδιαδόχων εκείνων ερειπίων· και πάσα η διςχιλιέτης αύτη τραγωδία τελουμένη εν βαθυτάτη σιωπή, την οποίαν διακόπτουσιν εκ διαλειμμάτων μόνοι οι των θυμάτων στεναγμοί... Α! βεβαίως το θέαμα είναι θλιβερόν, θλιβερώτατον! και ίσως μεταξύ υμών τινές ερωτήσωσι: “προς τα;ί άρα να μοχθώμεν ίνα φέρωμεν εις φως τας δεινάς αυτάς περιπετείας; και δεν είναι προτιμότερον να καταποντίσωμεν εις το τρικυμιώδες του μεσαίωνος πέλαγος την δυσανάγνωστον βίβλον της κατά την εποχήν εκείνην ιστορίας μας, και δια να φανταστής γεφύρας να συνεχίσωμεν τας λαμπράς της αρχαιότητος ημέρας με τα επ' εσχάτων γενόμενα μεγάλα έργα;”

Αλλ' η τοιαύτη των γεγονότων τούτων έπομψς είναι ατελής, είναι μονομερής· αποκαλύπτω ήδη ολόκληρον και πλήρες το θέαμα το οποίον έχομεν να μελετήσωμεν.»⁹³

Ο Κ.Π. είχε επομένως χωρίς αμφιβολία πολύ έντονη παρουσία στον δημοσιογραφικό στίβο σε εγχώρια και ξένα περιοδικά. Εκτός από όσα ήδη αναφέρθηκαν δημοσίευσε και σε άλλα περιοδικά, όπως *Παρνασσός* και *Εστία*. Η επαφή με το κοινό μέσω του Τύπου του έδινε δύναμη και έμπνευση και τον βοήθησε να χαράξει την πορεία του προς την ιστοριογραφία μέσα από

---

⁹³ Στο ίδιο, σ. 144-169.

πολύ προσωπικό αγώνα και διαρκή πάλη. Τα δημοσιεύματά του προκαλούσαν πάντοτε θετικές αλλά και έντονα αρνητικές εντυπώσεις, όπως φυσικά συνέβη και με το επιστημονικό του έργο στο σύνολό του. Άλλοι αναγνώριζαν τη φυσική του ευγλωττία και το ρητορικό του χάρισμα, ενώ άλλοι κατέκριναν τα δημοσιεύματά του και τον πολεμούσαν σκληρά για τις απόψεις του.⁹⁴

---

⁹⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, ό.π. (σημ. 6), σσ. 12-13.

Το επιστημονικό του έργο

Η συγγραφική του παραγωγή είχε αρκετά μεγάλη έκταση, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Το έργο του είχε ιδιαίτερη απήχηση σε μεγάλα τμήματα του ελληνικού λαού.⁹⁵ Η πρώτη μελέτη του Κ.Π. ήταν το 1843 και έφερε τον τίτλο *Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαυϊκῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον*. Το έργο του αυτό παρουσιάστηκε ως το πρώτο τμήμα ενός μεγαλύτερου έργου, όμως επί της ουσίας τυπολογικά δεν είχε συνέχεια. Σε αυτή του τη διατριβή αποπειράθηκε να αναιρέσει τις απόψεις του Γερμανού ιστορικού Jacob Philipp Fallmerayer, ο οποίος διατηρούσε σφοδρή και σχεδόν ανθελληνική στάση. Ήταν μόλις 28 ετών ο Κ.Π. όταν πήρε μέρος σε μια σφοδρότατη αντιπαράθεση με τον Γερμανό λόγιο, η οποία εγκαινιάστηκε με τη συγκεκριμένη διατριβή.⁹⁶

Αξίζει σε αυτό το σημείο να δούμε εν συντομία τα βασικά σημεία της διαφωνίας των δύο αλλοεθνών ακαδημαϊκών, αφού πρώτα γνωρίσουμε ποιος ήταν ο επιστήμονας αυτός που διατύπωνε θεωρίες «ανεπίτρεπτες» για το ελληνικό έθνος κατά τον Κ.Π. Ο Γερμανός Φαλλμεράυερ, γεννημένος στο Τυρόλο (1790-1861) ήταν περιηγητής, δημοσιογράφος και ιστορικός, ενώ ασχολήθηκε και με την πολιτική. Προερχόταν από φτωχή οικογένεια και στα παιδικά του χρόνια ήταν βοσκός. Έγινε περισσότερο γνωστός για τις θεωρίες του σχετικά με τη φυλετική καταγωγή των Νεοελλήνων, και μάλιστα, αυτές οι θεωρίες του στάθηκαν αφορμή για να γεννηθεί η Επιστήμη της Λαογραφίας στην Ελλάδα.⁹⁷ Σπούδασε Θεολογία, Ανατολικές Γλώσσες και Ιστορία και αργότερα Νομική. Διετέλεσε κι αυτός καθηγητής Ιστορίας –όπως και ο Κ.Π. – το 1848 στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Δεν θεωρείται διακεκριμένος ιστορικός και θα μπορούσε κανείς να πει πως τα έργα του διαθέτουν περισσότερο λογοτεχνική αξία.⁹⁸

Παράλληλα εκλέχτηκε βουλευτής της Βαυαρίας στην Εθνοσυνέλευση της Φρανκφούρτης, όμως αργότερα εκδιώχθηκε και έχασε και την έδρα του ως πανεπιστημιακός ύστερα από την αποτυχία των φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων της Φρανκφούρτης και των

---

⁹⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 13.

⁹⁶ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 120.

⁹⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 95

⁹⁸ Βλ. Ιάκωβος Φίλιππος Φαλλμεράυερ, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, Μετάφραση - Παρουσίαση: Κωνσταντίνος Π. Ρωμανός, Αθήνα: Νεφέλη 1984, σ. 2.

αντιμοναρχικών του θέσεων. Κάποια χρόνια νωρίτερα, από το 1831 έως και το 1834 πραγματοποίησε ταξίδια στην Ανατολή, ενώ στα τέλη του 1833 βρέθηκε και στην Ελλάδα, όταν και συγκέντρωσε το υλικό που χρειαζόταν για να στηρίξει τη θεωρία του περί «εξαλβανισμού» της Αττικής. Ακολούθησε ένα δεύτερο ταξίδι στην Ανατολή το 1840 και το 1842 βρέθηκε και πάλι στην Αθήνα όπου και έμεινε για διάστημα περίπου δέκα μηνών. Το 1847 πραγματοποίησε ένα τελευταίο ταξίδι στην Ανατολή και έμεινε στην Ελλάδα για λίγο μόνο καιρό.⁹⁹

Το 1830 το ελληνικό έθνος μόλις είχε βγει από έναν αιματηρό πόλεμο και προσπαθούσε να ορθοποδήσει, ενώ συνάμα η Ελλάδα μαχόταν για την ύπαρξη και την ανεξαρτησία της. Στα έργα του ο Φαλλμεράυερ και κυρίως στο *Die Geschichte der Halbinsel Moreas während des Mittelalters* (*Η ιστορία της Χερσονήσου του Μορέως κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα*), το οποίο κυκλοφόρησε στα γερμανικά το 1830 περιείχε συνοπτικά την ιστορία της Ελλάδας από την αρχαιότητα μέχρι και το τέλος του Μεσαίωνα. Σε αυτό υποστήριζε –και για πρώτη φορά εκφραζόταν αυτή η άποψη— πως το ελληνικό έθνος είχε εξαφανιστεί και οι αυτοαποκαλούμενοι Έλληνες ουδεμία σχέση έφεραν με την αρχαία Ελλάδα και τους αρχαίους Έλληνες. Δεν έρεε δηλαδή ούτε μία σταγόνα γνήσιου και καθαρού ελληνικού αίματος στις φλέβες των νεότερων Ελλήνων οι οποίοι έχουν εξαφανιστεί από την Ευρώπη.¹⁰⁰

Εξαιτίας αυτών των θέσεων περί φυλετικής καταγωγής των Ελλήνων ο Φαλλμεράυερ κατέχει περίοπτη θέση ανάμεσα στους ανθέλληνες και όπως ήταν φυσικό αυτές οι απόψεις στο ελληνικό κράτος θεωρήθηκαν άκρως επικίνδυνες. Μάλιστα τασσόταν ξεκάθαρα υπέρ της διατήρησης και επικράτησης του Οθωμανικού κράτους. Εκτός από τις ελληνικές αντιδράσεις, και συμπατριώτες του, όπως ο Γερμανός ιστορικός Τσίνκκίτzen (Zinkeisen), προσπάθησαν να τις αναιρέσουν. Ο Zinkeisen λαμβάνοντας αφορμή από τις απόψεις του Φαλλμεράυερ υπήρξε ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα της συγγραφής μιας συνολικής Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους και την ονόμασε «Ιστορίαν τῆς Ἑλλάδος», ώστε με τις τεκμηριωμένες θέσεις του, σχετικά με την ενότητα του ελληνικού έθνους σε όλες τις περιόδους της Ιστορίας, να θέσει τέρμα οριστικά στις αυθαίρετες κρίσεις του Φαλλμεράυερ.¹⁰¹ Συνεπώς προκλήθηκε άμεσα θύελλα αντιδράσεων όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό από Ευρωπαίους κυρίως φιλέλληνες.

---

⁹⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 2.

¹⁰⁰ Βλ. Ειρήνη Πουρναρά, Νίκος Μπουγάς, «Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμος 48, Αθήνα: Πάπυρος 1992, 1996, σσ. 119-120.

¹⁰¹ Βλ. *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, ό.π. (σημ. 4), σ. 13.

Στο βιβλίο του Φαλλμεράυερ αναφερόταν πως οι Έλληνες της Πελοποννήσου είχαν παρακμάσει και παράλληλα έκανε λόγο για εγκατάσταση Σλάβων στην περιοχή: «Η ελληνική φυλή έχει τελείως εξολοθρευτεί από την Ευρώπη. Η φυσική ομορφιά, το μεγαλείο του πνεύματος, η απλότητα των συνηθειών, η καλλιτεχνική δημιουργία, οι αθλητικοί αγώνες, οι πόλεις, τα χωριά, το μεγαλείο των μνημείων και των αρχαίων ναών, ακόμα και το όνομα του λαού, έχουν εξαφανισθεί από την Ελλάδα. Ούτε μία απλή σταγόνα αίματος, γνησίου ελληνικού αίματος, δεν τρέχει στις φλέβες των χριστιανών κατοίκων της σημερινής Ελλάδας. Μια τρομερή καταίγιδα διασκόρπισε έως την πιο απόμακρη γωνιά της Πελοποννήσου μια νέα φυλή, συγγενή προς την μεγάλη φυλή των Σλάβων. Οι Σκύθες-Σλάβοι, οι Ιλλυριοί-Αρβανίτες, οι συγγενικοί με τους Σέρβους και τους Βουλγάρους λαοί, είναι εκείνοι που τώρα ονομάζουμε Έλληνες. Ένας λαός με σλαβικά χαρακτηριστικά, τοξοειδείς βλεφαρίδες και σκληρά χαρακτηριστικά Αλβανών βοσκών του βουνού, που φυσικά δεν προέρχεται από το αίμα του Νάρκισσου, του Αλκιβιάδη και του Αντίνοου. Μόνο μια δυνατή ρομαντική φαντασία μπορεί να ονειρεύεται ακόμα μια αναγέννηση των αρχαίων Ελλήνων.»

Παρά τις αντιδράσεις, φυσικά, ο Φαλλμεράυερ εμμένει σταθερός στις απόψεις του και σε συνεδρίαση της Βαυαρικής Ακαδημίας των Επιστημών διάβασε ο ίδιος την επόμενη πραγματεία του με τίτλο *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων* (1835) στην οποία και αποτυπώνονται εναργέστερα τα επιχειρήματά του. Η Ακαδημία απέρριψε τις θεωρίες του. Σε αυτήν τη δεύτερη πραγματεία ισχυριζόταν πως οι κάτοικοι της Αττικής και της Πελοποννήσου δεν σχετίζονταν ούτε στο ελάχιστο με τους αρχαίους Έλληνες, αλλά πως ήταν μια πανσπερμία, αφού οι νεότεροι Έλληνες προέρχονταν από τους Σλάβους οι οποίοι είχαν εισβάλει στον ελλαδικό χώρο ή από τους Αλβανούς που εξαπλώθηκαν στην Ελλάδα κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους. Ύστερα από ανάμειξη με ελληνόφωνους με προσφυγικούς βυζαντινούς πληθυσμούς, όχι όμως με Έλληνες, προήλθε η νεότερη γενιά Ελλήνων.

Ένας ακόμη βασικός λόγος που πίστευε πως επρόκειτο για ένα έθνος νοθευμένο ήταν πως η νεοελληνική γλώσσα δεν είχε καμία σχέση με την αρχαϊζουσα, δηλαδή το γλωσσικό ιδίωμα είχε χάσει την καθαρότητά του και ήταν αποτέλεσμα προσμείξεων ξένων λαών. Η απάντησή του στους υποστηρικτές της καθαρότητας της ελληνικής γλώσσας ήταν ότι η γλώσσα των Σλάβων που αφάνισαν τους κατοίκους της Αττικής και της Πελοποννήσου είχε εξαφανιστεί όταν οι Σλάβοι είχαν και αυτοί εξαφανιστεί από τον αυτοκρατορικό στρατό στο πλαίσιο μιας

βυζαντινής ανακατάληψης της Ελλάδας. Μάλιστα η σλαβική γλώσσα εξαλείφθηκε ολοκληρωτικά όταν οι τελευταίοι σλαβικοί πληθυσμοί αφομοιώθηκαν από τους νέους εποίκους στην Ελλάδα. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Φαλλμεράνερ γλώσσα αυτών των Ανατολιτών ήταν μια βαρβαρότερη μορφή της Ελληνικής «η Βυζαντινή ή χριστιανική ελληνική» και αντικατέστησε τις αρχαίες διαλέκτους, που είχαν διατηρήσει την καθαρότητά τους από τα πανάρχαια χρόνια έως τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Αυτό το επιχείρημά του εξηγούσε την ύπαρξη της ελληνικής γλώσσας με τη σημερινή της μορφή σε εδάφη που ουσιαστικά κατά τη θεωρία του εξέλιπαν παντελώς τα αρχαία γένη των Ελλήνων.¹⁰²

Το δεύτερο βιβλίο του ήταν πιο αναλυτικό και σαφώς πιο εμπλουτισμένο και ήθελε να εξαλείψει τις αμφιβολίες των επικριτών του απαντώντας ουσιαστικά στις αντιρρήσεις τους. Και τα δύο βιβλία του Φαλλμεράνερ, παρά τις θυελλώδεις αντιδράσεις που είχαν προκληθεί στη χώρα μας από τις θεωρίες του, μεταφράστηκαν εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα και κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα μόλις τη δεκαετία του 1980, ενδεχομένως για να είναι το έργο του απρόσιτο στον μέσο Έλληνα αναγνώστη – γεγονός που, για ορισμένους, καταδεικνύει πως η εθνική μας ευαισθησία δεν έχει ξεφύγει από το στάδιο της ενστικτώδους απέχθειας εναντίον του.¹⁰³

Όπως ήδη ειπώθηκε αυτές οι τοποθετήσεις του εκφράστηκαν κατά τα χρόνια που η Ελλάδα έβγαινε καθημαγμένη από τον πόλεμο και κατέστρεφε την εξιδανικευμένη εικόνα που είχαν για τον εαυτό τους οι Έλληνες και ταυτόχρονα κλόνιζε και την πίστη των Φιλελλήνων σε αυτήν την ιδανική εικόνα. Η επίπτωση στην ψυχολογία, από αυτές τις θεωρίες, ενός Ελληνισμού που προσπαθούσε να ξαναγεννηθεί σίγουρα ήταν ολέθρια. Ουσιαστικά αμφισβήτησε την ταυτότητά τους και διέψευδε όσους ισχυρίζονταν πως συνεχιζόταν η ένδοξη προγονική ιστορία τους.

Οι ισχυρισμοί αυτοί έγιναν η αφορμή για να ξεκινήσουν νέες έρευνες στην Ελλάδα, να εκφραστούν σωστές και λαθεμένες ή ανολοκλήρωτες τοποθετήσεις επί του θέματος, να στοιχειοθετηθούν επιχειρήματα κατά των θεωριών αυτών και έτσι όλη αυτή η διαδικασία οδήγησε τους Έλληνες προς την αυτογνωσία.¹⁰⁴ Η επιτροπή του Ροδοκανακείου Διαγωνισμού

---

¹⁰² Βλ. Ιάκωβος Φίλιππος Φαλλμεράνερ, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, ό.π. (σημ. 98), σσ. 21-22.

¹⁰³ Βλ. στο ίδιο, σ. 8.

¹⁰⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 93-94.

όρισε ως θέμα τη συλλογή νεοελληνικών εθίμων και τη σύγκρισή τους με τα αρχαία· έτσι συστάθηκε από τον Νικόλαο Πολίτη μια νέα ελληνική επιστήμη, η Λαογραφία,¹⁰⁵ ενώ παράλληλα με αυτές τις συγκριτικές μελέτες, δημοσιεύτηκαν έργα, γελοιογραφίες και κείμενα που κατηγορούσαν τον Φαλλμεράυερ.

Όπως ειπώθηκε ξανά, αρκετοί Έλληνες λόγιοι αλλά και ξένοι αντέδρασαν στις απόψεις του Γερμανού ιστορικού και φυσικά ο Κ.Π. ήταν ανάμεσα σε αυτούς που προσπάθησαν να κλονίσουν αυτά τα επιχειρήματα στο πρώτο του έργο το 1843 *Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον*, το οποίο αποτελούσε αναιρετική απάντηση στις απόψεις του.¹⁰⁶ Σε αυτό το έργο εξετάζει την ιστορία της Ελλάδας που «ἂν καὶ πολυώδυνος καὶ ἀφανής» είναι άξια μελέτης, από την άλωση της Κορίνθου από τους Ρωμαίους μέχρι το 1821. Στην εισαγωγή του έργου την οποία και αξίζει να παραθέσουμε χαρακτηρίζει «τυφλὸ» όποιον δεν δύναται να αντιληφθεῖ πως «ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικότης ὁμοιάζει τὸν ἥλιον» και προσπαθεῖ να αποδείξει πως όταν ήρθαν οι Σλάβοι στην Πελοπόννησο δεν ήρθαν ως κατακτητές αλλά εποίκησαν ειρηνικά έως ότου συγχωνεύθηκαν με τους ντόπιους πληθυσμούς.

«Ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κορίνθου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων μέχρι τοῦ 1821 ἔτους, ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἂν καὶ πολυώδυνος καὶ ἀφανής, εἶναι οὐχ ἤττον ἀξία πολλῆς μελέτης. Ἐντὸς τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου, τὸ ἔθνος ἀποβαλὼν κατ' ὀλίγον τὸν ἀρχαῖον αὐτοῦ δημόσιον καὶ ιδιωτικὸν βίον, προσέλαβε νέαν θρησκείαν, ἐτροποποίησε τὴν γλῶσσάν του καὶ ἀνεκαίνισεν ὅλα ἐν γένει τὰ θεμέλια τῆς ὑπάρξεώς του. Ἐνῶ δὲ ἔπαθε πολλὰ ἀπὸ ἀλλεπαλλήλους κατακτήσεις καὶ ἐπιδρομάς, ἐπορίσθη, κατὰ νόμον ἀνώτερον καὶ ἀνεξερεύνητον τῆς Θείας Προνοίας, καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ δυστυχήματά του νέα στοιχεῖα ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς ἰσχύος καὶ ἡδυνήθη ν' ἀνατείλῃ αὐθις ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου ζητοῦν τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐνότητά του. Τὸ θέαμα πρέπει βεβαίως νὰ ἐλκύσῃ τὴν προσοχήν μας.

Ἀλλὰ παρακινούσιν ἡμᾶς εἰς τὴν σπουδὴν του καὶ ἄλλα αἴτια· ἐσχάτως διεδόθησαν περὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης τῆς ἱστορίας μας μεγάλοι ἀπάται. Νεώτεροί τινες ἰσχυρίσθησαν, ὡς γνωστόν, ὅτι ἐν μέσῳ τῶν μεγάλων τρικυμιῶν τοῦ μεσαιῶνος ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ φυλὴ ἐναυάγησεν αὐτανδρος καὶ ὅτι τὸ ἔθνος τὸ σήμερον φέρον τὸ περικλεῆς τοῦτο ὄνομα εἶναι γένος νόθον, ὄχλος βαρβάρων συρρέουσάντων ἐνταῦθα ἀπὸ βορρᾶ καὶ δύσεως καὶ μεσημβρίας καὶ ἀνατολῆς.

¹⁰⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 94-95.

¹⁰⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 120.

Ὁ λαὸς ὁ δεκαετίαν ἀθλήσας ὡς Ἑλλήνων ἀπόγονος καὶ ἀναγνωρισθεὶς ὡς τοιοῦτος ἀπὸ τὸν κόσμον ὀλόκληρον δύναται νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τοὺς παραδοξολόγους ἐκείνους ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐθνικότης ὁμοιάζει τὸν ἥλιον, τυφλὸς ὅστις δὲν τὴν βλέπει. Ἡ δ' ἐπιστήμη ἔχει ἄλλα καθήκοντα νὰ ἐκπληρώσῃ. Αὕτη ἀντιτάσσει εἰς τὴν ἐπιπόλαιον τῆς ἱστορίας σπουδὴν, τὴν ἐπιμελῆ αὐτῆς μελέτην, εἰς τὴν παρεξήγησιν τῶν κειμένων, τὴν ὀρθὴν αὐτῶν ἐρμηνείαν, εἰς τὴν κακὴν πίστιν καὶ τὴν ἀπάτην, τ' ἀκαταμάχητα γεγονότα.

Διὰ νὰ συντελέσω μικρὸν εἰς τὸν πολλαχῶς ἀξιόλογον τοῦτον ἀγῶνα, ἐκδίδω ἤδη τὸ προκείμενον περὶ τῆς ἐποικίσεως Σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον πόνημα. Ἱστορικὰ καὶ γεωγραφικὰ μνημεῖα καθιστῶσιν ἀναμφισβήτητον ὅτι ἤλθον ποτε Σλάβοι εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἀναμφίλεκτοι ὅμως μαρτυρίαι βεβαιοῦσιν ἐπίσης ὅτι δὲν ἤλθον ὡς κατακτηταί, οὔτε κατέστρεψαν τὴν χώραν, οὔτε ἐξωλόθρευσαν τοὺς ἀρχαίους αὐτῆς κατοίκους, ὡς τινες ἰσχυρίσθησαν. Ἐπόκησαν εἰρηνικῶς καὶ ἐζήτησαν μὲν πολλάκις ν' ἀποστατήσωσιν, ἀλλ' ἐδαμάσθησαν ἐπὶ τέλους ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ δεχθέντες τὴν θρησκείαν καὶ τὴν γλῶσσάν της ἐσυγχωνεύθησαν ἐντὸς αὐτῆς, καθὼς τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ τὰ σώζοντα μὲν περὶ τὰς ἐκβολὰς τὸ χρῶμα αὐτῶν καὶ τὴν ποιότητα, ἀλλ' ἀφανιζόμενα μικρὸν ἔπειτα ἐντὸς τοῦ ἀχανοῦς ὕγρου τῆς θαλάσσης.

Τὸ ἔργον μου διαιρεῖται εἰς τρία βιβλία, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἐξετάζει πότε καὶ πῶς ἐγένετο ἡ ἐποίκησις· τὸ δεῦτερον, εἰς ποίας σχέσεις οἱ ἔποικοι διετέλεσαν μετὰ τε τῶν κατοίκων καὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων· τὸ τρίτον ποῖα ἴχνη αὐτῶν διεσώθησαν ἄχρι τοῦδε.

Ἡ λύσις τῶν ζητημάτων τούτων ἦτο δυσχερής, διότι τὰ περὶ αὐτῶν ἱστορικὰ μνημεῖα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι ἐλλειπῆ, ἐνίοτε ἀντιφάσκουσι, πολλάκις παρεξηγήθησαν. Δὲν φαντάζομαι ὅτι ἐνίκησα ὅλας τὰς δυσκολίας· ἐλπίζω ὅμως ὅτι ὁ ἀναγνώστης δὲν θέλει εἰπεῖ περὶ ἐμοῦ τὸ τοῦ Θουκυδίδου. “Οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ ἐπὶ τὰ ἔτοιμα μᾶλλον τρέπονται.”

Ἡ ὅλη συγγραφὴ θέλει ἀποτελέσει ἓνα τόμον εἰς ὄγδοον τετρακοσίων τοῦλάχιστον σελίδων. Τὸ πρῶτον βιβλίον τὸ καὶ συντομώτερον, συγκεκριμένον ἐξ ἑκατὸν περίπου σελίδων,

τυπωθὲν ἤδη ἐκδίδεται καὶ τιμᾶται δραχ. 2 ½. Ἐὰν τὸ κοινὸν ἐπιδοκιμάσῃ καὶ ἐμψυχώσῃ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου, θέλω σπεύσει νὰ τὸ συμπληρώσω δημοσιεύων καὶ τὰ δύο ἄλλα βιβλία.»¹⁰⁷

Καταρρίπτει ἓνα πρὸς ἓνα τα ἐπιχειρήματα τοῦ Φαλλμεράνερ τονίζοντας ἄλλοτε πὼς «στερεῖται τοῦ οὐσιώδους ἐρείσματος» ἢ σε ἄλλο σημεῖο «νὰ τὸ θεωρήσωμεν ὡς ἀνυπόστατον καὶ ἐσφαλμένον» ἀλλὰ καὶ «Ὅλα ταῦτα εἶναι ἀπίθανα καὶ παράλογα».¹⁰⁸ Φυσικά, πάντοτε στήριζε τὰ δικά του ἐπιχειρήματα σε ἐπίσημα κείμενα δημοσιευμένα ὅπως τόνιζε καὶ στο ἔργο του: «Ὁ εἰλικρινέστερος καὶ ἀσφαλέστερος ἅμα τρόπος τῆς ἀποδείξεως τοῦ θέματος τούτου εἶναι νομίζω, νὰ παρατεθῶσιν αὐτὰ τὰ κείμενα τῶν πρωτοτύπων συγγραφέων».¹⁰⁹ Μελέτησε, λοιπόν, συστηματικά καὶ μεθοδικά τις ἀξιόπιστες πηγές πού εἶχε μελετήσει βέβαια ἀπὸ ἄλλη οπτική ὁ Φαλλμεράνερ, προσπαθώντας νὰ εντοπίσει τις παρερμηνείες τοῦ γιατί θεωροῦσε υποχρέωσή του νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀλήθεια δίνοντας τις ἀντικειμενικὲς ἐρμηνείες στα γεγονότα.

Ἀποκορύφωμα τῶν ἀνακριβειῶν καὶ τῆς σαθρότητας τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἀνθέλληνα ἱστορικοῦ θεωρεῖ τὴν προχειρότητα με τὴν ὁποία ἀντιμετώπισε πλαστὸ υλικὸ τὸ ὁποῖο ἀποδείκνυε τὴ μὴ ὑπαρξὴ Ἑλλήνων στὴν Πελοπόννησο. Ἡ σκευωρία αὐτὴ ἀποδίδεται στὸν Κυριάκο Πιττάκη, ὁ ὁποῖος ἦταν μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ ἀγωνιστὴς τῆς Ἐπανάστασης. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ δῆθεν τὸ εἶχε βρεῖ στὴ Μονὴ τῶν Ἁγίων Αναργύρων ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὸ παρέδωσε στὸν Φαλλμεράνερ καὶ αὐτὸς οὐδέποτε ἐλέγξε τὴ γνησιότητα τοῦ ἐγγράφου παρά τὸ δημοσίευσε αὐτούσιον στὸ ἔργο του. Ὁ Πιττάκης, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποδείξει τὴ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, ἐξαπάτησε με ἀνύπαρκτα ἐπὶ τῆς οὐσίας χειρόγραφα τὸν Γερμανὸ λόγιον, ὀδηγώντας τὸν στὸ συμπέρασμα πὼς διακόπτεται ἡ πορεία τῶν Ἑλλήνων.¹¹⁰

Τὸ δεῦτερον βιβλίον πού δημοσίευσε τὸ 1844 εἶχε ὡς τίτλον *Τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας*. Ἡ πραγματεία αὐτὴ ἐπαινέθηκε ἀπὸ τὸν λαμπρότερον τότε φιλόλογον τῆς Γερμανίας Χέρμαν καὶ τὸ θέμα τῆς σχετιζόταν με τὴν ἄλωση τῆς Κορίνθου. Στόχος τῆς ἦταν νὰ διορθώσει τὴν τυπικὴ χρονολογία τῆς ἄλωσης τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους ἀπὸ τὸ 146 π.Χ.

---

¹⁰⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φύλων εἰς τὴν Πελοπόννησον*, Ἀθήνα: τυπογραφεῖον Ἐμ. Ἀντωνιάδου 1843, σ. 1.

¹⁰⁸ Στὸ ἴδιον, σ. 15.

¹⁰⁹ Στὸ ἴδιον, σ. 16.

¹¹⁰ Βλ. Ἰάκωβος Φίλιππος Φαλλμεράνερ, *Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων*, ὁ.π. (σημ. 98), σσ. 25-26.

στο 145.¹¹¹ Αυτή ωστόσο ήταν φαινομενικά η πρόθεση του βιβλίου, καθώς από τον Κ. Θ. Δημαρά πληροφορούμαστε πως το δεδομένο χρονικό διάστημα προσέγγισε τον Ιωάννη Κωλέττη με την εργασία αυτή που έμοιαζε άκαιρη και δίχως να προκαλεί προβλήματα, ωστόσο στηλίτευε τους πολιτικούς του αντιπάλους. Καταφέρεται εναντίον του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και του Ανδρέα Μεταξά, αλλά με πιο εμφανή τρόπο εναντίον του Κωνσταντίνου Ζωγράφου, ο οποίος ήταν εκτός από γιατρός, πολιτικός και διπλωμάτης και καταγόταν από ένα χωριό των Καλαβρύτων, και τον παραλληλίζει υπαινικτικά με τον Καλλικράτη.¹¹²

Από το συγκεκριμένο βιβλίο ο Κ. Θ. Δημαράς ξεχωρίζει επίσης το θέμα σχετικά με την αγόρευση του Κωλέττη της 14ης Ιανουαρίου του 1844, μεταφέροντας μίση σημαντική παρατήρηση που επεσήμανε στον λόγο του ο Κωλέττης: «Αἱ Ἀθῆναι καὶ σύμπασα ἡ Ἑλλάς, διηρημένη τὸ πάλαι καθέκαστα καὶ εἰς ἰδιαιτέρα κράτη, ἔπεσε.» Στη συνέχεια κάνει τη σύγκριση με τη σημερινή Ελλάδα την οποία θεωρεί «ἠνωμένη εἰς ἓν κράτος, εἰς ἓνα σκοπόν, εἰς μίαν δύναμιν, εἰς μίαν θρησκείαν». Και πάλι επιστρέφοντας στο ίδιο θέμα ο Κ.Π.: «Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, τὰ πάντα προῆγον καὶ διετήρουν τὴν διαίρεσιν», τώρα, την «πολυθείαν διεδέχθη ἡ ἐνότης τοῦ χριστιανισμοῦ· τὴν ποικιλίαν τῶν διαλέκτων, ἡ ἐνότης τῆς γλώσσης· τὴν διαφορὰν τῶν φυλῶν, ἡ ἐνότης τοῦ ἔθνους καὶ ἤδη ὁ ἑλληνικὸς λαὸς, τεθωρακισμένος μὲ τὴν τριπλῆν ταύτην πανοπλίαν, ἀγωνίζεται νὰ ἀνακτήσῃ τὴν πολιτικὴν ἐνότητά του.»¹¹³

Και πάλι κατά τον Κ. Θ. Δημαρά το βιβλίο αυτό αποτελεί σαφέστατη ένδειξη πως πλέον την ψυχή του ιστορικού κατακλύζει το όραμα μιας ιστορίας του Ελληνισμού: «Μακάριος ὅστις ποιήσει ἐπαξίως τὴν μακρὰν ταύτην Ὀδύσειαν ἔθνος πολυπαθοῦς καὶ γενναίου· τὸ ὄνομά του θέλει ζήσει ὅσον καὶ τὰ θάλλοντα βουνὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς πατρίδος θέλει τιμήσει τὴν μεγαλοφυΐαν του.» Ακόμη αποκαλύπτεται πως στη συνείδησή του συνέδεε ἀρρηκτα την ἔγνοια της επιστήμης με την ἔγνοια την εθνική. «Ἄλλ' ἤδη βλέπω τινὰς ἀποροῦντας πῶς ἐν μέσῳ τοῦ πολιτικοῦ σάλου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ναυτιᾷ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, εὐρίσκεται ἄνθρωπος ἀσχολούμενος μὲν εἰς τοσοῦτον ἀπηρχαιωμένα πράγματα, φανταζόμενος δὲ ὅτι θέλει κανένας προσέξει εἰς αὐτά. Καὶ ἴσως τινὲς προχωροῦντες ἔτι πλέον μὲ κατακρίνουσι διότι, δραπετεύων τὰς σοβαρὰς φροντίδας τοῦ ἐνεστῶτος, αὐτομολῶ εἰς τὸ παρελθόν, ψυχαγωγούμενος μὲ

¹¹¹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ εποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - Το ἔργο του*, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 120.

¹¹² Βλ. στο ἴδιο, σ. 120.

¹¹³ Στο ἴδιο, σ. 121.

ιστορικάς και χρονολογικάς έρεύνas. Είς τούς αυστηρούς αυτούς έπιτημητάς άπαντῶ ὅτι δεν έπραξα νομίζω κακοῦ πολίτου έργον ένθυμίας είς τήν έπιλήσιμονα του παρελθόντος αυτήν κοινωνίαν ὅτι έπί τῆς γῆς τήν ὁποίαν πατοῦμεν τὰ αὐτὰ πρόσωπα και πράγματα έπανέρχονται πολλάκις άπαράλακτα, και ὅτι ἂν δεν είμεθα φρονιμώτεροι, εί̃ναι φόβος μήπως έπανέλθωσι και τὰ αὐτὰ άποτελέσματα.»¹¹⁴

Συνεχίζοντας με το επιστημονικό του έργο, το 1846, όταν και έχασε τη θέση του μετά το ψήφισμα περί αυτοχθονίας, ασχολήθηκε με τη σύνταξη και έκδοση ενός μικρού γαλλοελληνικού λεξικού, με τίτλο: *Έπίτομον Λεξικόν τῆς γαλλικῆς γλώσσης*.¹¹⁵ Ὑστερα από τον θάνατο του Κωλέττη το 1847, συνέχιζε να εργάζεται ως καθηγητής Γυμνασίου και το 1849 δημοσίευσε το *Εγχειρίδιον Γενικῆς Ιστορίας*.¹¹⁶ Αποτελούνταν από τρεις τόμους και προοριζόταν για μαθητές Γυμνασίου. Στον πρώτο τόμο συμπεριελάμβανε την αρχαία ιστορία, στον δεύτερο τη μεσαιωνική –αν και τυπώθηκε το 1852, κυκλοφόρησε το 1853– ενώ ο τρίτος τόμος δεν εκδόθηκε ποτέ παρόλο που προβλεπόταν.

Το ίδιο έτος εκδόθηκε η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών μας προς διδασκαλίαν των παιδων* έκτασης διακοσίων σαράντα σελίδων που αποτελεί τον πυρήνα του μνημειώδους έργου του, *I.E.E.* Αυτό το βιβλίο του 1853 αποτελεί τη φανέρωση της ένωσης της ατομικής ροπής του ιστοριογράφου και των εθνικών αιτημάτων του Ελληνισμού.¹¹⁷ Ανάμεσα σε αυτό το πρώτο σχεδιάσμα, την πρώτη δηλαδή προσέγγιση καταγραφής της Ιστορίας και στην οριστική διαμόρφωση της θεωρίας και τη διατύπωσή της μέσα στο σχήμα της Ιστορίας, παρεμβάλλεται αρκετός χρόνος εμπειρίας. Έτσι ο χρόνος αυτός που μεσολαβεί θα δώσει την ευκαιρία ώστε ο ιστοριογράφος να κατασταλάξει ως προς τις ιδέες του και να ξεκαθαρίσει ποιες αντιλήψεις θα ήταν εποικοδομητικές ή επιζήμιες αναφορικά με τους σκοπούς του. Ο ενδιάμεσος, λοιπόν, χρόνος έχει ως όρια τις δύο *Ιστορίες* του, τη μία μονότομη του 1853 και την άλλη του 1860 όταν και άρχισε να εκδίδεται η μεγάλη σειρά που αποτελείται από πέντε τόμους.¹¹⁸

---

¹¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 121-122.

¹¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 118-119.

¹¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 129.

¹¹⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ὁ.π. (σημ. 52), σ. 9.

¹¹⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 9.

Με αφορμή την έκδοση της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών μας*, το οποίο ήταν ένα βιβλίο που συνέθεσε για τη διδασκαλία των παιδιών, αξίζει σε αυτό το σημείο να ασχοληθούμε με άλλη μια μεγάλη αντιπαράθεση του ιστορικού με έναν ακόμη λόγιο της εποχής του, τον Θεόδωρο Μανούση.

Το προαναφερθέν βιβλίο εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1853 από τον Ανδρέα Κορομηλά και είναι ξεκάθαρο πως επρόκειτο για τον πρόδρομο της *Ιστορίας* που θα ακολουθούσε. Σε αυτήν την *Ιστορία* συμπεριλαμβάνονταν ως αναπόσπαστα τμήματα της Εθνικής Ιστορίας τα βασίλεια των Μακεδόνων και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, γεγονός που ξεφεύγει από τον κανόνα των υπολοίπων ανθρώπων του πνεύματος εκείνης της εποχής, οι οποίοι δεν συμπεριελάμβαναν στην Εθνική Ιστορία ούτε καν τη Μακεδονία του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Ο Θεόδωρος Μανούσης, συνάδελφος του Κ.Π., καθηγητής στο Πανεπιστήμιο, ήταν και ο πρόεδρος της επιτροπής που θα ενέκρινε ή όχι το συγκεκριμένο βιβλίο του ιστοριογράφου, ενώ στη γραμματεία της επιτροπής βρισκόταν ο καθηγητής λατινικής φιλολογίας Στέφανος Κουμανούδης, εξέχουσα προσωπικότητα της εποχής κι αυτός. Η επιτροπή στην έκθεσή της που συντάχθηκε τον Αύγουστο του 1853 σημείωνε πως για να διδαχθεί ως μάθημα η Ιστορία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί κάποιο μεταφρασμένο ευρωπαϊκό σύγγραμμα. Πολύ πιθανόν αυτή η επισήμανση να στηριζόταν στο γεγονός πως ο Θεόδωρος Μανούσης ήδη στήριζε τη διδασκαλία του στην επιστημονική παραγωγή της Δύσης, ενώ ο Κ.Π. στάθηκε με κριτικό πνεύμα απέναντι στα ευρωπαϊκά συγγράμματα που αφορούσαν την ελληνική Ιστορία.

Η τελική απόφαση της επιτροπής σχετικά με το έργο του Παπαρρηγοπούλου ήταν πως δεν ήταν το κατάλληλο εγχειρίδιο για τη διδασκαλία των παιδών. Βασική διαφωνία του Θεόδωρου Μανούση σχετικά με το συγκεκριμένο σύγγραμμα, ήταν πως ο ιστορικός δεν έπρεπε να συμπεριλάβει στην ελληνική Ιστορία τη βυζαντινή περίοδο. Είναι όμως φανερό πως οι αντιλήψεις των λογίων της εποχής σχετικά με την ελληνική Ιστορία δεν ήταν απόλυτα παγιωμένες, αφού συχνά διαπιστώνονταν αντιφάσεις στις απόψεις που μπορεί να εξέφραζε το ίδιο άτομο. Αυτή η ρευστότητα και η σύγχυση εκείνης της εποχής φανερώνεται και στις απόψεις του Θεόδωρου Μανούση, ο οποίος μπορεί να άσκησε δριμύτατη κριτική στον Κ.Π. επειδή αποπειράθηκε να συμπεριλάβει τη βυζαντινή περίοδο στην ελληνική Ιστορία, όμως λίγα χρόνια νωρίτερα ήταν ο ίδιος που όριζε τη βυζαντινή περίοδο ως μέση ελληνική Ιστορία. Βέβαια,

καθώς φαίνεται θεωρούσε το Βυζάντιο ως ιστορική συνέχεια της ελληνικής Ιστορίας όχι όμως και ως εθνική συνέχεια – κατά τα έτη 1848 έως 1852 δίδασκε, δηλαδή, τη Βυζαντινή Ιστορία ως τμήμα της Παγκόσμιας και όχι ως μέρος της Ελληνικής Ιστορίας.¹¹⁹

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με το βιβλίο του 1853 του Κ.Π., ο Μανούσης θεωρούσε πως οι τρεις ιστορικές περίοδοι στη μονότομη ιστορία του δεν καταλάμβαναν ισόποση έκταση. Το αποτέλεσμα ήταν το βιβλίο αυτό να μην εγκριθεί ποτέ από την επιτροπή για διδασκαλία στα σχολεία. Μάλιστα η επιτροπή έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στα λεκτικά και ορθογραφικά σφάλματα της *Ιστορίας* του Κ.Π., αν και γενικά όπως φαίνεται ότι εντύπωση προκαλούσε και το γεγονός πως ο ιστορικός αντέβαινε τον γενικό ιστορικό κανόνα.

Η στάση του απέναντι στους Μακεδόνες και η απόπειρα ένταξής τους στην ελληνική Ιστορία ερχόταν σε αντίθεση με άλλες αντιλήψεις που ήθελαν τη Μακεδονία εντελώς ξένη με τα ελληνικά πράγματα. Ο Κ.Π., λοιπόν, ενέταξε στην *Ιστορία* του μία περίοδο που είχε απορριφθεί από τους λόγιους της εποχής. Όμως είναι εμφανές πως και αυτός άλλαζε τις απόψεις του κατά το δοκούν· είναι άλλωστε γνωστό πως πίστευε στη μεταβλητότητα της Ιστορίας και φαίνεται πως η ιστορική του συνείδηση διαμορφωνόταν χρόνο με τον χρόνο. Έτσι είναι φανερή μια αστάθεια και στις δικές του απόψεις, ενώ η διαμόρφωση των αντιλήψεών του μπορεί να ήταν αποτέλεσμα επιρροής ξένων συγγραφέων που είχαν ασχοληθεί με την ελληνική αρχαιότητα και την ελληνική Ιστορία. Εκτός από τα έργα αυτά όμως, σίγουρα η ελληνική πραγματικότητα τα τελευταία οχτώ χρόνια, με τις διαρκείς μεταβολές της, τον ώθησε σε ριζική αλλαγή των αντιλήψεών του.

Στο παρελθόν μπορεί να απέρριπτε και να κατέκρινε τη βυζαντινή περίοδο, όμως σύντομα αντιλήφθηκε πως πρέπει να την επαναφέρει στη συνείδηση των Ελλήνων. Η Μεγάλη Ιδέα ήταν καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των πεποιθήσεών του και έπαιξε καταλυτικό ρόλο, ώστε να θεωρήσει το Βυζάντιο ως συνδεδετικό κρίκο ανάμεσα στην ελληνική αρχαιότητα και το νεοελληνικό πολιτισμό. Σε αυτήν την *Ιστορία* του 1853 αποπειράθηκε να εντάξει οργανικά την περίοδο του Βυζαντίου στην εξιστόρηση της πορείας του έθνους των Ελλήνων. Εννέα χρόνια μετά την εμφάνιση της Μεγάλης ιδέας και την έκφρασή της από τον Ιωάννη Κωλέττη, ο ιστορικός θεωρούσε πως αυτό ήταν το κατάλληλο βιβλίο για να αποτελέσει

---

¹¹⁹ Βλ. Χρυσάνθης Αθανάσιος, *Οι αντιπαραθέσεις του Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου με σύγχρονους του λογίους για την ενσωμάτωση του Βυζαντίου στην ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π. (σημ. 32), σσ. 20-28.

σχολικό εγχειρίδιο ώστε να διεγείρει αισθήματα υπεράσπισης του ελληνικού έθνους. Ωστόσο, το εγχείρημά του αυτό πολεμήθηκε τόσο από τον Θεόδωρο Μανούση όσο και τον Στέφανο Κουμανούδη, οι οποίοι απέρριπταν το Βυζάντιο χωρίς όμως να αμφισβητούν τη συνέχεια του ελληνικού έθνους.¹²⁰

Τα χρόνια εκείνα είχε αρχίσει, όπως σημειώθηκε, να εμφανίζεται η Μεγάλη Ιδέα και να δίνει νόημα και διαφορετική διάσταση στην ελληνική εθνική ζωή. Παράλληλα, από το 1852, ο Λευκαδίτης Σπυρίδων Ζαμπέλιος είχε αρχίσει να ενισχύει όλο και περισσότερο το ελληνοχριστιανικό σύνθημα. Όταν ο ιστοριογράφος ανακάλυψε τα *Δημοτικά Άσματα* του Ζαμπελίου, κατάλαβε πόσο σημαντικό ήταν να δώσει λύση στο πρόβλημα που σχετιζόταν με το Βυζάντιο και την ελληνική ιστοριογραφία.¹²¹ Είχε προηγηθεί έξαψη σαν απαίτηση των πολλών και σε αυτό το κίνημα συμμετείχαν και οι λίγοι, οι οποίοι είχαν στα χέρια τους την ευθύνη των κοινών.¹²²

Από το 1853 και μετά ήταν φανερό οι επιπτώσεις του Κριμαϊκού Πολέμου για την Ελλάδα. Αυτή η χρονιά ήταν καθοριστική ώστε μέσα από τη σύγκρουση της Ρωσίας και της Τουρκίας να παγιωθούν αυτές οι αντιλήψεις στον ελληνισμό και να γεννηθούν ελπίδες για την πραγματοποίηση των τολμηρών σχεδίων του για να αναστηθεί η χαμένη –από το 1453– αυτοκρατορία του. Αργότερα, ξεκίνησαν αντάρτικες ομάδες από την Ελλάδα να διεισδύουν σε τουρκικά εδάφη και τον επόμενο χρόνο, δηλαδή το 1854, εισήλθαν στον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας, η Αγγλία και η Γαλλία. Το επόμενο διάστημα ο αποκλεισμός των ελληνικών παραλίων, η Κατοχή και η χολέρα αποτέλεσαν έναν συνδυασμό παραγόντων που δημιούργησε ένα πλέγμα ταυτόχρονα ελληνικό αλλά και ορθόδοξο. Στη συνείδηση της πλειονότητας των ελεύθερων Ελλήνων πλέον δημιουργείται μια κοινή απέχθεια απέναντι σε αλλόθρησκους και εχθρούς σε όποια εθνότητα και αν ανήκαν, είτε ήταν Άγγλοι είτε Γάλλοι ή Τούρκοι.¹²³

Από τα γεγονότα της εποχής εκείνης δεν διασώζονται πολλές πληροφορίες και θα λέγαμε πως υπάρχει κενό σχετικά με τις γνώσεις αυτής της περιόδου. Ωστόσο, βέβαιο είναι πως ύστερα από αυτό –το χωρίς προηγούμενο– παραλήρημα εθνικών διεκδικήσεων, ακολούθησε μια βάρβαρη προσγειώση στην πραγματικότητα και διάψευση των ελπίδων τους, γεγονός που

---

¹²⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 20-28.

¹²¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 20- 28.

¹²² Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π. (σημ. 52), σσ. 9-11.

¹²³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 9-11.

στιγματίσει όλους όσοι βίωσαν αυτήν τη συμφορά. Πολλοί από τους κρατούντες κατηγορήθηκαν πως εκμεταλλεύτηκαν την ανάγκη του λαού και τις ελπίδες που έτρεφαν για να εξυπηρετήσουν προσωπικά τους συμφέροντα. Ακριβώς πριν από το 1854 οι ελπίδες για διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν φτάσει στο αποκορύφωμά τους. Άλλοτε αυτές οι ιδέες φούντωναν κι άλλοτε είχαν λιγότερη ισχύ. Ο Ελληνισμός διατηρούσε την ενότητά του εξαιτίας του θρησκευτικού αισθήματος.¹²⁴

Πριν από το 1850 το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ύστερα από μεγάλο χάσμα, είχε αναγνωρίσει αυτοκέφαλη την Εκκλησία του Ελληνικού Βασιλείου. Επομένως, το Κράτος ήθελε να επιδείξει αυξημένο θρησκευτικό ζήλο. Η διάθεση αυτή γίνεται, επίσης, φανερή καθώς το 1852 ο εισηγητής για το σχέδιο νόμου σχετικά με την Ιερά Σύνοδο επισημαίνει πως η Εκκλησία ήταν αυτή που κατάφερε να διατηρήσει πνευματική και εθνική ενότητα παρά τα πολύπλοκα και παραγμένα χρόνια εκείνης της περιόδου. Κατά τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής και λίγο μετά την υποχώρηση της χολέρας στον Πειραιά και την Πρωτεύουσα, δίνονται οδηγίες από το υπουργείο προς τους εκπαιδευτικούς για να γίνεται συχνή ανάγνωση ακολουθιών και μηναίων¹²⁵.

Το 1856 ο Ανδρέας Λασκαράτος εκδιώχθηκε για *Τα Μυστήρια της Κεφαλονιάς*, ενώ το 1859 ο Παναγ. Συνοδινός επίσης κατηγορήθηκε και οδηγήθηκε σε δίκη για θρησκευτικούς λόγους, αλλά απαλλάχθηκε λόγω μη νοητικής διαύγειας με την προϋπόθεση να αφαιρέσει από την ποιητική του Συλλογή τα μεμπτά χωρία. Ακόμη, την εποχή εκείνη αν και ο Τύπος δεχόταν πυρά, δεν έπαψε ποτέ να αναδεικνύει τη σημασία των θρησκευτικών πεποιθήσεων και μάλιστα προς όφελος της μνήμης του Βυζαντίου. Σε όλο αυτό το κλίμα, που μόλις κατεγράφη, ζει ο Κ.Π. όταν προσπαθεί να συνθέσει την *Ιστορία* του. Για τους περισσότερους λόγιους το θέμα της θρησκείας διαχωριζόταν από τις επιστημονικές τους απασχολήσεις¹²⁶, παρόλο που μπορεί να σέβονταν ιδιαίτερα τη θρησκεία και να συμμετείχαν παράλληλα και στη θρησκευτική ζωή. Υπήρχαν, ωστόσο, εξαιρέσεις όπως ο Σκαρλάτος Βυζάντιος και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, οι

---

¹²⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 9-11.

¹²⁵ Με την ονομασία «Μηναίων», φέρεται ένα σύνολο 12 βιβλίων, ένα για κάθε μήνα του έτους, εξ ου και ο όρος στον πληθυντικό «Μηναία», άνισου όγκου τόμοι, τα οποία περιέχουν τις Ακολουθίες των σταθερών εορτών.

¹²⁶ Αυτή η τάση τους είχε ενισχυθεί και από τους Βαυαρούς.

οποίοι ζούσαν στο περιθώριο έξω από το Πανεπιστήμιο. Σίγουρα όλη αυτή η κατάσταση δεν άφησε ανεπηρέαστο τον Κ.Π.¹²⁷

Είναι αρκετά σημαντικό σε αυτό το σημείο να διερευνηθεί τί μπορεί να σήμαινε για τον Κ.Π., η επιστήμη της Ιστορίας, και τί η Πολιτική. Η Ιστορία αποτελεί την κινητήριο δύναμη για τις εθνικές διεκδικήσεις. Είναι αυτή που παρέχει την απαραίτητη αυτογνωσία για κάθε λαό αλλά και της συνείδησης της ύπαρξής του και του τέλους που έχει να εκπληρώσει. Με τις γνώσεις που προσφέρει η Ιστορία, ο ιστοριογράφος προσπαθεί να ενισχύσει τον ενθουσιασμό και την ελπίδα για να καταφέρει να κατακτήσει κάθε λαός αυτόν τον τελικό του προορισμό και να διεκπεραιώσει την εθνική αποστολή του. Με τον μελίχιο λόγο του γοητεύει τους ακροατές του και τους οδηγεί προς την εκπλήρωση των ιδανικών τους. Άλλες φορές πάλι εγκαταλείπει το σπουδαστήριό του και κάνει πράξη όσα δίδασκε. Ο Κ.Π. κατάφερε να αξιοποιήσει τις δυνατότητες της Ιστορίας προς όφελος του τόπου του. Η έννοια του πολιτικού είναι απόλυτα συνδεδεμένη με την έννοια του ιστοριογράφου. Πάντοτε τον απασχολούσαν ταυτόχρονα τα κοινά αλλά και η Ιστορία, γιατί τις θεωρούσε έννοιες αλληλοσυμπληρούμενες. Κινητήριος δύναμη υπήρξε πάντοτε η αμφίδρομη σχέση του με το κοινό: η ιστοριογραφία εκπορεύεται από τον ιστοριογράφο και πηγαίνει προς το κοινό αλλά παράλληλα φεύγει από το κοινό και πηγαίνει προς τον ιστοριογράφο.¹²⁸

Το 1858 σε έναν τόμο με τίτλο *Ιστορικαὶ πραγματεῖαι* ο ιστοριογράφος επιχειρεί όπως αναφέρει και στον πρόλογό του: «Επιχειρήσας να συνάψω εις εν και να δημοσιεύσω το δεύτερον τας διαφόρους ιστορικές πραγματείας, όσας από πεντεκαίδεκα ενιαυτών εξέδωκα είτε εις ίδια φυλλάδια, είτε εν περιοδικοῖς συγγράμμασιν, αρκεί, νομίζω, να υποδείξω τας υποθέσεις των πραγματειῶν τούτων, ίνα εξηγηθῆ τίνος ένεκα δεν εθεώρησα ανώφελη την εκ νέου αυτών δημοσίευσιν. Ολίγαι τινές εξ αυτών ανάγονται εις την αρχαίαν Ελληνικήν ιστορίαν, καταλαμβάνουσαι μικρόν υπέρ το ήμισυ του νυν εκδιδομένου πρώτου μέρους· το δε λοιπόν τούτου ήμισυ, και άπαν το δεύτερον μέρος, περιλαμβάνει πραγματείας αναφερομένας εις την μέσην ημών ιστορίαν. Τοσοῦτον δε ολίγα είναι τα περί των χρόνων εκείνων της ιστορίας ημών γραφέντα εις την γλώσσαν μας, ώστε, οιαδήποτε και αν θεωρηθῆ η αξία των προκειμένων πραγματειῶν, η ανάγνωσις αυτών δεν δύναται να λογισθῆ ως όλως διόλου άχρηστος. Η σύνταξις

---

¹²⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π. (σημ. 52), σσ. 12-13.

¹²⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 18-20.

γενικής ελληνικής ιστορίας, αξίας του ονόματος τούτου, θέλει διά πολλούς λόγους βραδύνει έτι παρ' ημίν, μάλιστα ως προς το μέρος αυτής το αρχόμενον από της Ρωμαϊκής κυριαρχίας· όθεν ειδικαί περί των χρόνων τούτων πραγματεία διττώσ πως δύνανται, νομίζω, να θεωρηθώσι χρήσιμοι· το μεν ως διευκρινούσαι εν ελλείψει του όλου μέρη τινά της αγνωστοτέρας εκείνης εποχής της ιστορίας ημών, το δε ως δυνώμεναι κατά το μάλλον και ήττον να υποβοηθήσωσι το έργον του μέλλοντος να επιχειρήση, ή μάλλον των μελλόντων να επιχειρήσωσι την της όλης ιστορίας συνταξιν.»¹²⁹

Επομένως εδώ συγκεντρώνει κάποια ήδη δημοσιευμένα στο παρελθόν έργα του και ανάμεσά τους τα δύο πρώτα μικρά βιβλία του, του 1843 και του 1844 – εκλείπουν βέβαια οι υπερβολικά άμεσοι υπαινιγμοί από το τελευταίο.¹³⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως το βιβλίο του 1843 που σχετίζεται με τα σλαβικά πράγματα είναι σημαντικό για την εθνική συνείδηση των χρόνων εκείνων αλλά ταυτόχρονα αποτελεί ουσιαστικό δείγμα του τρόπου με τον οποίο ο Κ.Π. αντιμετώπιζε και έλυνε οποιοδήποτε συγγραφικό του πρόβλημα. Το βιβλίο αυτό του 1843, όπως ήδη αναφέρθηκε, τυπικά είχε μείνει ανολοκλήρωτο, αφού έλειπε η συνέχειά του· όμως δεκαπέντε χρόνια μετά το έργο αυτό ολοκληρώθηκε.¹³¹

Στις 20 Μαΐου του 1857, όπου τιμούσαν τα βασιλικά γενέθλια και την ίδρυση του Πανεπιστημίου, εκφώνησε τον ακαδημαϊκό του λόγο με θέμα το σλαβικό ζήτημα και τις θεωρίες του Φαλλμεράνερ. Ο λόγος αυτός αποτέλεσε το πρώτο μέρος της μελέτης με τίτλο «Σλαυϊκαί έν ταϊς έλληνικαϊς χώραις έποικήσεις», της οποίας το δεύτερο μέρος ήταν το βιβλίο του 1843 κατόπιν επεξεργασιών.¹³² Παράλληλα, επεξεργαζόταν την ιδέα για τη συγγραφή της *I.E.E.*, όμως όπως διαβάσαμε στον Πρόλογο των *Ιστορικών πραγματειών*: «Η σύνταξις τής γενικής ελληνικής ιστορίας αξίας τοῦ ονόματος τούτου, θέλει διά πολλούς λόγους βραδύνει έτι παρ' ημίν». Δεν γνωρίζουμε φυσικά αν επρόκειτο για κάποια εκδοτική τεχνική, αν δίσταζε να προχωρήσει στο μεγαλόπνοο αυτό έργο ή αν απλώς ήθελε να κάνει κάποια αλλαγή στο χρονοδιάγραμμα. Ο πρόλογός του, επιπλέον, προδίδει το ενδιαφέρον του για τα θέματα της αρχαιότητας που είναι εξίσου σημαντικά όπως και για τα μεταγενέστερα. Τέλος, μαρτυρά με πασίδηλο τρόπο πως

---

¹²⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορικά πραγματεία*, Αθήνα: Λάζαρος Δ. Βιλαράς 1858, σ. α'.

¹³⁰ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 188.

¹³¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 188.

¹³² Βλ. στο ίδιο, σ. 188.

ένιωσε την ψυχή και τις ανάγκες του ελληνικού λαού δίνοντας σχήμα στα όνειρά του και καλλιεργώντας μια ιδιαίτερη σχέση μαζί του.¹³³

---

¹³³ Βλ. στο ίδιο, σ. 189.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

Ο Κ.Π. ήταν γεννημένος ιστοριογράφος· η ανάγκη των Ελλήνων για ιστορία ήταν τόσο έντονη και επιτακτική που ο ίδιος το εξελάμβανε ως χρέος να ικανοποιήσει αυτό το αίσθημα του λαού. Αποδεχόταν τη μεταβολή στο πέρασμα των χρόνων· γνώριζε πολύ καλά πως ο κόσμος μεταβάλλεται διαρκώς και για αυτό μεταχειρίστηκε τον όρο «πρόοδος». Πριν ασχοληθεί με τη σύνταξη της *I.E.E.* σημειώνει: «ή πολιτεία πρέπει να ρυθμίζεται κατά την πρόοδον τῆς διανοητικῆς τοῦ ἔθνους διαπλάσεως», δηλαδή όσο ωριμάζει ο λαός τόσο θα αλλάζει η πολιτεία. Τελειώνοντας όμως την *I.E.E.* αναφέρεται σε ομιλία του στον νόμο «τῆς ἀδιαλείπτου προόδου τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ τῶν ἔθνῶν βίου».¹³⁴ Γίνεται, λοιπόν, εμφανές πως πίστευε στη μεταβλητότητα της Ιστορίας.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, είχε προηγηθεί η προσπάθεια του Zinkeisen να καταγράψει την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Μάλιστα αυτός χρησιμοποίησε τον όρο «Ιστορία της Ελλάδος», επειδή στο επίκεντρο και ως αφετηρία της Ιστορίας λάμβανε την κυρίως Ελλάδα, την ευρωπαϊκή και κλασική και έπειτα εκτεινόταν στον ευρύτερο ορίζοντα του βυζαντιακού ευρωπαϊκού αλλά κυρίως ασιατικού ελληνικού. Όμως, ο Κ.Π., που εργαζόταν ως καθηγητής Ιστορίας του Γυμνασίου της Αθήνας, συλλαμβάνει κι αυτός την ιδέα να συγγράψει μία συνολική Ιστορία της Ελλάδος επιλέγοντας ως τίτλο *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, καθώς «ἠθέλησε νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ὄνομα ἐκφράζον ἀκριβῶς τὸ πνεῦμα, τὴν καθολικὴν ἔννοιαν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν κατὰ πλάτος σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ καὶ τὴν ἐν πᾶσι τούτοις ἀδιάρρηκτον ἐσωτερικὴν ἐνότητα».¹³⁵

Στο φύλλο της *Πανδώρας*, της 1ης Σεπτεμβρίου 1860, εντοπίζεται η πληροφορία για την έναρξη του έργου της σύνταξης της *I.E.E.* και παράλληλα ανακοινώνεται πως το πρώτο τεύχος θα κυκλοφορήσει ένα μήνα αργότερα, δηλαδή την 1η Οκτωβρίου του ίδιου έτους.¹³⁶ Συχνά συμβαίνει βέβαια να υπάρχει μεταβολή του χρονοδιαγράμματος σε εκδόσεις βιβλίων και περιοδικών και κάτι αντίστοιχο συνέβη με το πρώτο τεύχος της *I.E.E.*, το οποίο τελικά

---

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 102- 103.

¹³⁵ *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, ό.π. (σημ. 4), σσ. 13-14.

¹³⁶ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σ. 221.

ανακοινώθηκε στην *Πανδώρα* πως κυκλοφόρησε στο φύλλο της 1ης Ιανουαρίου του 1861. Στην ίδια αγγελία επισημαίνεται ότι το έργο θα απαρτίζεται από τρεις τόμους, υποδιαιρεμένους σε δεκαπέντε *Βιβλία*.¹³⁷

Βιβλίον Πρῶτον.	Χρόνοι μυθικοί.
» Δεύτερον.	Πρῶτοι ιστορικοί χρόνοι.
» Τρίτον.	Μηδικοὶ πόλεμοι καὶ Ἀθηναίων ἡγεμονία.
» Τέταρτον.	Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ Σπάρτης ἡγεμονία.
» Πέμπτον.	Θηβαίων ἡγεμονία καὶ παρακμὴ τοῦ πρώτου Ἑλληνισμοῦ.
» Ἑκτον.	Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς. Φίλιππος καὶ Ἀλέξανδρος.
» Ἑβδομον.	Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς. Οἱ διάδοχοι.
» Ὀγδοον.	Ῥωμαϊκὴ κυριαρχία.
» Ἐνατον.	Ἑξελληνισμὸς τοῦ Ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους.
» Δέκατον.	Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς. Εἰκονομάχοι βασιλεῖς.
» Ἐνδέκατον.	Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς. Μακεδονικὴ δυναστεία.
» Δωδέκατον.	Βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς. Κομνηνοί.
» Δέκατον τρίτον.	Φραγκικὴ Κυριαρχία. Παλαιολόγοι.
» Δέκατον τέταρτον.	Τουρκικὴ Κυριαρχία. ¹³⁸
» Δέκατον πέμπτον.	Ὁ καθ' ἡμᾶς Ἑλληνισμὸς. Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις.

Καθὼς ἐξελισσόταν τὸ ἔργο, τὰ ἀρχικὰ σχέδια τοῦ ιστοριογράφου ἀλλάξαν, καὶ οἱ τρεῖς τόμοι, ποὺ εἶχαν ἀνακοινωθεῖ ἀρχικὰ, ἐγίναν πέντε. Μία τέτοια τροποποίηση σε σχέση με τὶς προηγούμενες εξαγγελίες ἔχει φυσικὰ λογικὴ ἐξήγησι, ἀφοῦ ἡ Ἱστορία –ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κ.Π.

¹³⁷ Ο Κ.Π. ἐκφράζει τὴν ἐννοια τεύχος, φυλλάδιο, διανομὴ με τὸν ὄρο «Βιβλίον». Βλ. στο ἴδιο, σ. 221.

¹³⁸ Ο ὄρος αὐτὸς μεταβλήθηκε σε «Τουρκοκρατία». Βλ. στο ἴδιο, σ. 221.

είχε παραδεχτεί– μεταβαλλόταν αέναα με άμεσο επακόλουθο τη διαρκή αύξηση και ανάπτυξη της ύλης· και κάπως έτσι μεγάλωσε και ο αντίστοιχος όγκος των «Βιβλίων».¹³⁹

Στη συγγραφή του έργου αυτού αφιέρωσε δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια της ζωής του και μάλιστα ήταν αποτέλεσμα επίπονων μελετών αλλά και των από της έδρας διδαγμάτων του όσο διατελούσε καθηγητής Πανεπιστημίου. Ήταν, όπως πολλές φορές επισημάνθηκε ως τώρα, πολυπράγμων και πάντοτε καταπιανόταν με αρκετές δραστηριότητες ταυτόχρονα, ενώ παράλληλα έπρεπε να είναι συνεπής και στις οικογενειακές του υποχρεώσεις. Το συγκεκριμένο έργο όμως απαιτούσε αφοσίωση και του απομυζούσε πολύ χρόνο.

Περίπου στο τέλος του 1860 φαίνεται να κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος και μόνο αυτός ο πρώτος τόμος τελικά, απαρτιζόταν από πέντε «Βιβλία». Η έκδοση των πρώτων κυλούσε σε γενικές γραμμές ομαλά, χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, με μικρές και αναμενόμενες μόνο καθυστερήσεις, εφόσον επεδείκνυε ιδιαίτερη επιμέλεια και φροντίδα για τις εκδόσεις του θέλοντας να διορθώνει τυχόν λεπτομέρειες και ελλείψεις που πιθανόν παρουσιάζονταν κάθε τόσο. Όλη αυτή η επιμέλεια και φροντίδα καταδεικνύουν τον έντονο ζήλο του και το ασίγαστο πάθος για αυτό που έκανε και γέμιζε τόσο την ψυχή του.

Υφολογικές παρεμβάσεις εντοπίζονταν σε ταυτόχρονες αναδημοσιεύσεις, και από αυτό το γεγονός συνάγεται το συμπέρασμα πως ήταν πολύ αυστηρός κριτής του ίδιου του τού εαυτού. Κύριο μέλημά του, υπήρξε πάντοτε η ικανοποίηση που ήθελε να λαμβάνει από το άρτιο αποτέλεσμα – στόχος του δηλαδή ήταν να παραδώσει ένα έργο καθ' όλα φροντισμένο, προσεγμένο και πλήρες, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο αλλά και μορφολογικά, γι' αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να του αποδοθεί και ο χαρακτηρισμός «επιμελής καλλωπιστής του λόγου».¹⁴⁰

Όσο περνούσαν τα χρόνια, από τη διαρκή μελέτη κατακτούσε περισσότερες γνώσεις, και συνεπώς αποκτούσε όλο και περισσότερη εμπειρία και σοφία με αποτέλεσμα χρόνο με τον χρόνο να ωριμάζει συγγραφικά. Αυτό είχε ως απότοκο, η έκδοση της *I.E.E.* να γίνεται ολοένα και με πιο γρήγορους ρυθμούς. Ωστόσο, κατά καιρούς προέκυπταν κι άλλες δυσκολίες ή προβλήματα που καθυστερούσαν την έκδοση των «Βιβλίων» του. Ενδεικτικά προβλήματα ήταν

---

¹³⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 224.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 225.

οι εθνικές εντάσεις της εποχής, οι προσπάθειες αλλαγής της Κυβέρνησης, αλλά και οι οικονομικές δυσκολίες που ταλάνιζαν κατά καιρούς τον ίδιο τον ιστοριογράφο, καθώς και προσωπικοί λόγοι που συχνά οδηγούσαν σε επιβράδυνση του ρυθμού των εκδόσεων.¹⁴¹ Στην εφημερίδα *Εύνομία* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή εκφράζεται μήνυμα συμπαράστασης απέναντι στο λυπηρό γεγονός της καθυστέρησης της έκδοσης τόσο σημαντικών εθνικών βιβλίων για λόγους οικονομικούς.¹⁴²

Κατά τα δεκαπέντε αυτά έτη μεσολάβησαν παράλληλα με τις συγγραφικές αυτές υποχρεώσεις και πολλές υποχρεώσεις του σε επαγγελματικό επίπεδο ή ακόμα και αλλαγές. Χαρακτηριστική αλλαγή της πολιτειακής κατάστασης ήταν η μεταπολίτευση και συνάμα εκείνα τα χρόνια ο ιστορικός πραγματοποιούσε ταξίδια στο εξωτερικό για κάποια εθνικά ζητήματα τα οποία πάντοτε του κέντριζαν το ενδιαφέρον και τον απασχολούσαν σε σημαντικό βαθμό. Συνεπώς η συγγραφή της *I.E.E.* σίγουρα δεν ήταν απερίσπαστη υπόθεση και συνεχής, αλλά, κάθε τόσο, αστάθμητοι παράγοντες τάραζαν τη συνεχή ροή και την εξέλιξη του έργου.¹⁴³

Ανάμεσα στο Φθινόπωρο του 1862 και στην Άνοιξη του 1864 η έκδοση του έργου διεκόπη εντελώς. Παρόλο που το κοινό αντιμετώπισε το έργο αυτό ευνοϊκά, δεν υπήρξε η απαραίτητη στήριξη και η δέουσα ενίσχυσή του. Οι πολλές αναδημοσιεύσεις των τόμων μαρτυρούν την αποδοχή του έργου από τον λαό και την ευρεία απήχηση και ζήτησή του. Η μοναδική επίσημη στήριξη που δέχθηκε, φαίνεται πως ήταν η σύσταση του Κράτους προς τους Δήμους ώστε να προμηθευτούν αντίτυπα του έργου. Υπήρξε βέβαια και η έμπρακτη βοήθεια του Πανεπιστημίου που περιελάμβανε οικονομική ενίσχυση και εκδήλωσε ενδιαφέρον για την *I.E.E.* έως ότου το έργο να περατωθεί. Το εθνικό συλλογικό σώμα έδειξε να εμπιστεύεται τον Κ.Π. και το έργο του, γι' αυτό άλλωστε η Βουλή με ψήφισμα ενίσχυσε χρηματικά τη μετάφραση του έργου στα γαλλικά και την έκδοση του «Επιλόγου» το 1878 με τον γαλλικό τίτλο *Histoire de la civilisation hellénique*.¹⁴⁴

---

¹⁴¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 226-227.

¹⁴² Βλ. στο ίδιο, σ. 227.

¹⁴³ Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π. (σημ. 52), σσ. 21-22.

¹⁴⁴ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 227- 230.

Εκτός από την κρατική και Πανεπιστημιακή μέριμνα και στήριξη που είναι γνωστό πως έλαβε, ο Κ.Π. ευχαριστεί σε έναν πρώτο τόμο¹⁴⁵ έναν ιδιώτη για τη στήριξή του στο έργο του μέσω κάποιας χορηγίας ώστε να ολοκληρωθεί η πολύτομη *Ιστορία*.¹⁴⁶ Συγκεκριμένα, ο ιδιώτης ήταν ο επιχειρηματίας Ιωάννης Αντωνιάδης, ο οποίος έδωσε λύση στην αγωνία σχετικά με την κωλυσιεργία της έκδοσης του πρώτου τόμου.¹⁴⁷ Ακόμη, σημαντική βοήθεια, τόσο ηθική όσο και υλική, έλαβε και από τον «Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων». Από τον τελευταίο τόμο του έργου (1874), στον οποίο συμπεριλαμβάνονται τα τρία τελευταία *Βιβλία*, ΙΓ', ΙΔ' και ΙΕ', ο Σύλλογος ανατύπωσε σε χίλια αντίτυπα, με κανονικά καινούρια σελιδαρίθμηση, τα Βιβλία ΙΔ' και ΙΕ'.¹⁴⁸

Πρωταρχικός σκοπός του ιστορικού σε όλες τις ανατυπώσεις της *Ιστορίας* του ήταν η αντικειμενικότητα, η επιστημονική ακρίβεια και η διαρκής φροντίδα για τη λεπτομέρεια. Είναι εμφανής η αγωνία του να καταστήσει το κείμενό του τέλει και άρτιο, λόγω της ρομαντικής συγγραφικής λειτουργίας του, και παράλληλα στο έργο αυτό φανερώνεται μια ροπή προς τον εξαρχαϊσμό.¹⁴⁹ Έχοντας καταλήξει ύστερα από τόσα χρόνια σε μια ιστοριογραφική συνείδηση, καταλήγει στα τέλη του 1876 να κυκλοφορήσει τον «Επίλογο» της *Ι.Ε.Ε.* Ο τόμος αυτός αποτελεί μια ιδιάζουσα περίληψη του συνολικού προηγούμενου έργου. Μάλιστα, αργότερα, όταν για κάποιους λόγους υπήρξε ανάγκη να παρουσιαστεί στα γαλλικά η επιτομή της *Ιστορίας* του Ελληνικού Έθνους, μεταφράστηκε ο συγκεκριμένος σύντομος «Επίλογος».¹⁵⁰

---

¹⁴⁵ Ο Κ. Θ. Δημαράς την αναφέρει ως «μια πρωτοδεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου». Βλ. στο ίδιο, σ. 231.

¹⁴⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 231-232.

¹⁴⁷ Βλ. στο ίδιο.

¹⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 233-234.

¹⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 234.

¹⁵⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 234-235.

Κρίσεις περί της *I.E.E.*

Είναι χαρακτηριστικά όσα ο ίδιος ο Κ.Π. γράφει για το έργο του: «ηνάλωσα υπέρ τα τριάκοντα της ζωής μου έτη μελετών και συγγράφων την παρούσαν ιστορίαν. Και νυν, δημοσιεύων το τελευταίον αυτής μέρος, απεκδέχομαι εν καθαρώ συνειδότι την κρίσιν του Πανελληνίου. Δεν έχω την μωρίαν να φαντάζωμαι ότι, τηλικούτον επιχειρήσας έργον, δεν έπταισα ποτέ. Αλλά καθ' ην στιγμήν έφθασα εις το τέρμα αυτού και ως από περιωπής αναθεωρώ τον μακρόν και κοπιώδη δρόμον διήνυσσα, ίσως επιτρέπεται να είπω, ότι εξήτησα εν παντί την αλήθειαν και ότι, οσάκις δεν ηυτύχησα να την εύρω, παρεσκεύασα τουλάχιστον την εύρεσιν αυτής».¹⁵¹

Ο Πελοποννήσιος Παπαρρηγόπουλος επέλεξε ως μέθοδό του την αρχή της «εθνικής ιδιαιτερότητας», δηλαδή, αποπειράθηκε να αναδείξει τον μοναδικό χαρακτήρα και την ιδιοσυστασία κάθε έθνους, το οποίο αποτελείτο από μοναδικά πολιτισμικά στοιχεία που το διαφοροποιούσαν από τα υπόλοιπα έθνη. Επιθυμούσε να καλλιεργήσει στους φοιτητές του το ενδιαφέρον για την εθνική ιστορία προσπαθώντας να την διαχωρίσει από την παγκόσμια. Διαφωτιστές, όπως ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Νεόφυτος Δούκας και ο Γρηγόριος Παλιουρίτης επηρέασαν τον ιστοριογράφο σχετικά με την ιδέα του έθνους και συνέβαλαν στην αντίληψη που είχε διαμορφώσει σχετικά με αυτό.

Σύμφωνα με αυτήν, η εθνική ταυτότητα των σύγχρονων Ελλήνων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρχαιότητα, αλλά παράλληλα, η γλώσσα, ο πολιτισμός και οι κοινές ηθικές αξίες αποτελούσαν βασικά συνεκτικά συστατικά που προσδιόριζαν αυτήν την ταυτότητα. Η γλώσσα αποτελούσε βασικό πολιτισμικό στοιχείο του ελληνικού έθνους, όμως υπήρχε κίνδυνος από αυτό μόνο το κριτήριο να αποκλειστούν πληθυσμοί του Ελληνισμού εκτός των συνόρων του Ελληνικού Βασιλείου. Η *Ιστορία* του Παπαρρηγόπουλου ενίσχυσε την ιδέα της ενότητας του ελληνικού έθνους, αναγνωρίζοντας την αρχαιοελληνική καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων. Σε αυτήν περιλαμβάνονταν οι περίοδοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου, της Βυζαντινής Ιστορίας και της Επανάστασης του 1821.

---

¹⁵¹ Ειρήνη Πουρναρά, Νίκος Μπουγάς, «Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος», ό.π. (σημ. 100), σσ. 119-120.

Παρουσιάζει το παρελθόν του ελληνικού έθνους άξιο υπερηφάνειας και ταυτόχρονα θεωρεί πως αποτελεί εχέγγυο του εθνικού μέλλοντος. Απομακρύνει τα φυλετικά κριτήρια σαν πρωταρχικά στοιχεία χαρακτηρισμού του έθνους και μελετά τη μακραίωνη πορεία του Ελληνισμού μέσα από την αλλαγή πολιτειακών καθεστωτικών μεταβολών.

Η Θεία Πρόνοια, επίσης, αποτελούσε βασικό στοιχείο που συνδεόταν άμεσα με την έννοια του έθνους και είχε διαμορφώσει την ιδέα πως το ανεξάρτητο κράτος που προέκυψε μετά την Επανάσταση του 1821 αποτελούσε εφαλτήριο για την αυτοπραγμάτωση και ολοκλήρωση του έθνους με στόχο την κυβέρνηση της Ανατολής από το νέο ελληνισμό. Προσπάθησε με την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* να διασφαλίσει τα εθνικά συμφέροντα και να συνεχίσει ό,τι απωλέσθη το 1453 με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Απώτερος στόχος του ήταν να διασφαλίσει τα εθνικά συμφέροντα, συνδέοντας με επιστημονικό τρόπο τον τομέα της Ιστορίας στην Ελλάδα με τις έννοιες του έθνους και του κράτους.¹⁵²

Με το έργο αυτό, φαίνεται να αναγνωρίζεται και να καταξιώνεται σαν ιστορικός και ιστοριοδίφης. Είναι, μάλιστα, ο πρώτος που εισάγει στην επιστήμη τον όρο «μεσαιωνικός Ελληνισμός». Ο Κ.Π. δεν κατάφερε μόνο να διαμορφώσει την συνείδηση της ιστορικής ενότητας στους Έλληνες, αλλά πέτυχε να μορφοποιήσει την Ιστορία με τρόπο απόλυτα ισορροπημένο, με λαμπρότητα στον λόγο και αντιμετωπίζοντας κάθε ιστορική περίοδο με υπευθυνότητα, συνδέοντας όλες αυτές τις περιόδους, για τις οποίες κάνει λόγο, αρμονικά μεταξύ τους.¹⁵³

Ο Mario Vitti, αναφερόμενος στον Κ.Π. σαν τον «πρώτο ιστορικό ο οποίος με θαυμαστή υπευθυνότητα και αποτελεσματικότητα συνδύασε την επιστημονική μέθοδο και την κρατούσα ιδεολογία του μεγαλοιδεατισμού», παραθέτει ένα απόσπασμα από την εισαγωγή της Γαλλικής έκδοσης της ιστορίας (*Histoire de la civilisation hellénique*) καθώς προσπαθούσε να διερευνήσει τους σκοπούς και τις προθέσεις του συγγραφέα σχετικά με το μεγάλο αυτό έργο, που, όπως γράφει ο ίδιος ο Κ.Π., είναι: «... Να αποκατασταθεί η ενότητα του παραγνωρισμένου Ελληνικού πολιτισμού, να δοθεί στις κυριότερες φάσεις της το αληθινό νόημά τους, να ακουστεί η φωνή της Ελλάδας στην ιστορική δίκη όπου κρίθηκε ερήμην, μπορούμε να πούμε αυτός είναι ο στόχος

---

¹⁵² Βλ. Βασιλική Κ. Δαουτίδη, *Οι απόψεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του Σπυρίδωνος Λάμπρου για την Επανάσταση του 1821*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021, σσ. 9-11.

¹⁵³ *Έλληνες συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, ό.π. (σημ. 56), σ. 90.

του έργου τούτου. [...] Χειριζόμενος το θέμα μου από μία οπτική γωνία πολύ διαφορετική από εκείνη που επικρατούσε μέχρι τώρα στην Ευρώπη, απέφυγα όσο είναι δυνατό να συζητήσω με πάθος. Εφόσον ο αγώνας είναι δίκαιος, αναμφισβήτητα θα βγει κερδισμένος από μια μετριοπαθή υποστήριξή του» (Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*).¹⁵⁴

Η *Ιστορία* του, γραμμένη σε μία εύκαμπτη καθαρεύουσα, αποτελεί ίσως το πρώτο σημάδι έντονης πνευματικής ζωής στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Είναι ένα έργο πραγματικά εκπορευόμενο από την αναγκαιότητα της εποχής του και από το αίτημα ενός λαού να αναγνωριστεί επιτέλους η μακρά του ιστορία του ύστερα από τις μαύρες σελίδες της σκλαβιάς τεσσάρων αιώνων. Πρώτη φορά μέσα από τις σελίδες της *Ιστορίας*, το έθνος των Ελλήνων αρθρώνει λόγο και υπερασπίζεται τις ρίζες του αλλά και τη σύγχρονη εξέλιξή του. Δεν αποτελεί υπερβολή αν ειπωθεί πως ο Παπαρρηγόπουλος στην *Ιστορία*, ο Νικόλαος Πολίτης στη *Λαογραφία* και ο Γ. Χατζιδάκις στη *Γλωσσολογία* έθεσαν τα στέρεα θεμέλια του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού και προσδιόρισαν τις αφετηρίες του.¹⁵⁵

Μέχρι τη συγγραφή των ιστορικών έργων του Κ.Π., και κυρίως μέχρι την *I.E.E.*, η Κλασική Ελλάδα θεωρούνταν πως είχε τη μεγαλύτερη αξία ως ιστορική περίοδος, ενώ το Βυζάντιο περιφρονούνταν και θεωρούνταν ταυτόσημο της παρακμής και του πολιτισμικού σκοταδισμού. Ο Κ.Π. όμως συνέδεσε την αρχαιότητα με την Ελλάδα μέσω του Βυζαντίου. Ο ελληνισμός οφείλει πολλά επομένως, σύμφωνα με τον ιστορικό στην περίοδο αυτή και στο Βυζάντιο, το οποίο δεν αποτελούσε κατάλοιπο του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους. Στον Κ.Π. οφείλεται, λοιπόν, κατά μεγάλο μέρος η αποκατάσταση της φήμης του Βυζαντίου.

Παρά την πενιχρότητα των πηγών, που ήταν δημοσιευμένες μέχρι τα μέσα του προπροηγούμενου αιώνα, ο Κ.Π. κατάφερε να αντιμετωπίσει με πολύ εύστοχο τρόπο και να ερμηνεύσει με πειστικότητα φαινόμενα και γεγονότα του μεσαιωνικού Ελληνισμού. Παράλληλα έθεσε και προβλήματα τα οποία υπήρξαν το έναυσμα για μεταγενέστερες έρευνες. Και στο τελευταίο μέρος της *I.E.E.* όμως που αναφέρεται στην Ελληνική επανάσταση –αν και δεν υπήρχαν αρκετές πηγές και αποτελούσε μια περίοδο σχεδόν άγνωστη εξαιτίας της έλλειψης αρχειακού υλικού και της μονόπλευρης παρουσίασης διαφόρων φάσεων του αγώνα στα λίγα

---

¹⁵⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 92- 93.

¹⁵⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 93.

μέχρι τότε δημοσιεύματα– ο ιστορικός κατάφερε να καταγράψει αυτήν την περίοδο του Ελληνισμού με ακρίβεια και σαφήνεια.

Διέθετε όλα τα στοιχεία που έπρεπε να έχει ένας ιστορικός και εκμεταλλευόταν με άριστο τρόπο τις πηγές του χωρίς να του ξεφεύγει καμιά λεπτομέρεια. Ωστόσο, αυτό προκάλεσε και αντιδράσεις, και μάλιστα κάποιοι τον κατηγορήσαν για μικρολογία, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως το έργο του έχανε από τη μεγαλοπρέπειά του. Πάντοτε ιδιαίτερη σημασία είχε γι' αυτόν η ερμηνεία των γεγονότων με κριτήρια συνήθως στέρεα, αν και ελάχιστες φορές του διαφεύγουν η βαρύτητα ή τα βαθύτερα αίτια των γεγονότων.

Όμως ποτέ δεν έχασε την αίσθηση μιας συνολικής προοπτικής του ιστορικού γίνεσθαι. Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο, Τουρκοκρατία, Νεώτερη Ελλάδα είναι απλώς διαφορετικές ιστορικές περιόδους ενός έθνους κατά τον Κ.Π. που το φρόνημα, η φιλοσοφία ζωής και η ευαισθησία του έμειναν *απαράλλαχτα*. Αναμφισβήτητα το έργο του διαθέτει τεράστια επιστημονική αξία· αλλά μεγαλύτερη αξία διαθέτει η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Η *Ιστορία* του Κ.Π. είναι το ιστορικό βιβλίο που διαβάστηκε από τον ελληνικό λαό περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο.¹⁵⁶

Η *I.E.E.* χαρακτηρίστηκε από αρκετούς λόγιους ως «εγκόλπιον» των Ελλήνων και απαραίτητο ανάγνωσμα για όποιον επιθυμεί να ενημερωθεί για τους προγόνους του και για τη συνεχή και αδιάλειπτη παρουσία του ελληνικού έθνους σε μια διάρκεια πολλών ετών. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Α. Μ. Ανδρεάδης, καθηγητής Πανεπιστημίου, δικαίως αποκαλείται «Εθνικός Ιστορικός», καθώς ήταν ο πρώτος που έγραψε πλήρη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, κατάφερε να κερδίσει με το συγγραφικό του ταλέντο και χάρισμα το θαυμασμό και των λίγων και των πολλών, αποφεύγοντας παράλληλα τις υπερβολές και πρώτιστο μέλημά του υπήρξε η αντικειμενική παρουσίαση των γεγονότων. Το έργο του διαπνεόταν από ειλικρινή και βαθύτατη αγάπη για το ελληνικό Έθνος.¹⁵⁷

Ο Γιάννης Βλαχογιάννης, τότε διευθυντής των Γενικών Αρχείων του Κράτους, μακαρίζει τον Κ.Π. για την ευσυνειδησία του, εξαιρεί το ιστοριοδιφικό του χάρισμα και ταυτόχρονα αναγνωρίζει πόσο δύσκολο υπήρξε το έργο του, εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών που κατά καιρούς αντιμετώπισε. Απόλυτα δικαιολογημένα ο Κ.Π. *παραλληλίζεται* με τον Θουκυδίδη για

¹⁵⁶ Ειρήνη Πουρναρά, Νίκος Μπουγάς, «Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος», ό.π. (σημ. 100), σσ. 119-120.

¹⁵⁷ *Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού*, ό.π. (σημ. 4), σ. 18.

το εθνικό κειμήλιο που άφησε παρακαταθήκη στους Έλληνες. Πολλοί μελετητές και άνθρωποι των γραμμάτων αναγνωρίζουν την ευρύτητα της διάνοιάς του, την επιστημονική του ακρίβεια, το υψηλό και γενναίο του φρόνημα και την αγνή αγάπη του για το Έθνος των Ελλήνων.¹⁵⁸

Όσον αφορά τα στοιχεία της γραφής του το έργο του πάντα διακρίνεται από σαφήνεια και καθαρότητα νοημάτων, όπου αυτά τα χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό με την κομψότητα της γλώσσας και του ύφους του, αποτελούν ίδιον των κειμένων του. Για όλους αυτούς τους λόγους του αποδίδονται οι χαρακτηρισμοί σοφός, μελίχιος και μελίρρυτος δάσκαλος. Προσπάθησε να καλύψει τα ιστορικά κενά με σκληρή δουλειά, εξονυχιστική μελέτη των πηγών του και ενέδουε πάντοτε τα πορίσματά του με καλαισθησία ως προς την εξωτερική μορφή του έργου του. Φυσικά όλοι αυτοί οι λόγιοι που επιδοκίμασαν το έργο του ιστορικού, αναγνώρισαν και την πολύτιμη συνεισφορά και βοήθεια του καθηγητή, που τον διαδέχθηκε στην έδρα της ελληνικής ιστορίας, Παύλου Καρολίδη, καθώς και του εκδοτικού οίκου «Ελευθερουδάκη» που συνετέλεσαν σε αυτήν τη λαμπρή έκδοση και συμπλήρωσαν την ιστορική έρευνα κοσμώντας την με πλούσιες εικόνες και αυξάνοντάς την με πρόσθετες σημαντικές σημειώσεις της νεώτερης επιστημονικής έρευνας.¹⁵⁹

Η *I.E.E.* αποτελεί ένα μνημειώδες έργο συνθετικής και κριτικής ικανότητας ενός μεγάλου ιστορικού που ανήκει στους πιο εμβριθείς επιστήμονες της ελληνικής ιστορίας. Το έργο αυτό αποτελεί απαραίτητο οπλισμό κάθε ελληνικής βιβλιοθήκης.

---

¹⁵⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 17-31.

¹⁵⁹ Βλ. στο ίδιο.

Συμπεράσματα

Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος με καταγωγή από τη Βυτίνα Αρκαδίας, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη αλλά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Πόλη όπου ζούσε με την οικογένειά του μετά τα Ορλοφικά. Η παιδική του ηλικία σηματοδεύτηκε από τραυματικές εμπειρίες, ενώ παράλληλα μετακινούνταν οικογενειακώς και δεν κατάφερε να ολοκληρώσει κανέναν κύκλο σπουδών. Απέκτησε τρία παιδιά με τη σύζυγό του Μαρία Αφθονίδα. Είχε την ατυχία να ζήσει τον θάνατο προσφιλών του προσώπων, παρόλα αυτά όμως κατάφερε να αφιερωθεί στο συγγραφικό του έργο.

Ο Γεώργιος Γεννάδιος και ο Κωνσταντίνος Σχινάς ήταν μόνο δύο από τους ανθρώπους που επηρέασαν τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Ο πρώτος συνέβαλε στο διορισμό του στο Γυμνάσιο Αθηνών, ενώ στον δεύτερο οφειλόταν ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο. Ο Ιωάννης Κωλέττης, επίσης, στήριξε τον ιστορικό, βοηθώντας τον κι αυτός να διοριστεί ως καθηγητής στο Γυμνάσιο Αθηνών ύστερα από τη διαφωνία του με τον Γρηγόριο Παπαδόπουλο. Η εν λόγω διαφωνία σχετιζόταν με την αντιμετώπιση της Βυζαντινής Ιστορίας αλλά και με άλλα ιστορικά ζητήματα.

Σαράντα χρόνια αφιέρωσε τη ζωή του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ παράλληλα ασχολήθηκε με το συγγραφικό του έργο. Ταυτόχρονα τον απασχολούσαν και τα εθνικά θέματα για τα οποία υπεραμύνθηκε με κάθε τρόπο.

Δραστηριοποιήθηκε έντονα και στον χώρο της δημοσιογραφίας από νεαρή ηλικία, καθώς θεωρούσε απαραίτητη την επαφή του με τον κόσμο μέσα από τις εφημερίδες και τα περιοδικά. Το επιστημονικό του έργο είναι σημαντικό, από ποσοτική αλλά και ποιοτική άποψη. Άλλη μια σφοδρή αντιπαράθεση που τον σημάδεψε ήταν με τον Γερμανό λόγιο Φαλλμεράυερ, η οποία σχετιζόταν κυρίως με την καταγωγή των Ελλήνων. Μέσα από αυτή τη διαφωνία ξεκίνησε ουσιαστικά και το συγγραφικό του έργο.

Το σημαντικότερο έργο όμως που άφησε ως παρακαταθήκη στους Έλληνες είναι η πεντάτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Η *Ιστορία* αυτή φυσικά διαθέτει τεράστια επιστημονική αξία, αλλά συνετέλεσε και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων με σημαντικότερη συνέπεια πως αποκατέστησε το περιφρονημένο μέχρι τότε Βυζάντιο. Με τη

συγγραφική του δεινότητα και την υπευθυνότητά του, κάλυψε ιστορικά κενά και γνώρισε την αποδοχή του κόσμου, χωρίς βέβαια να λείψουν και οι επικριτές του έργου του.

Βιβλιογραφία

- Βιογραφία και κρίσεις περί του Κ. Παπαρρηγόπουλου και του έργου αυτού / Παπαρρηγόπουλος Κ.*
Αθήνα: Εκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», [χ.χ.].
- Γεωργούδας Γεώργιος, *Ο Πατριάρχης Γεννάδιος Β΄, Σχολάριος στις εγκυκλοπαίδειες και τα σχολικά εγχειρίδια*, Diss. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής, 1994.
- Δαουτίδη Βασιλική Κ., *Οι απόψεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του Σπυρίδωνος Λάμπρου για την Επανάσταση του 1821*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021.
- Δημαράς Κ. Θ., *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Προλεγόμενα*, Αθήνα 1970.
- Δημαράς Κ. Θ., *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα 1986.
- Έλληνες συγγραφείς από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, επιμέλεια: Χριστίνα Γιατζόγλου, Μαρία Λαϊνά, τόμος Γ΄, Αθήνα: Μπούζας 1980.
- Καράβας Σπύρος, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885). Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002», *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, Αθήνα 2004.
- Καρβούνης Δημήτρης, *Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και η γέννηση του Μακεδονικού Ζητήματος*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2019.
- Ξηρός Τρύφων, *Η Βυτίνα και οι ήρωές της*, Αθήνα 1939.
- Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Περί τῆς ἐποικήσεως σλαβικῶν τινων φύλων εἰς τὴν Πελοπόννησον*, Αθήνα: τυπογραφείο Εμ. Αντωνιάδου 1843.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορικαὶ Πραγματεΐαι*, Μέρος Α΄, τυπογραφείον Λάζαρου Δ. Βιλαρά, Αθήνα: 1858.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Α΄, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1886.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Β΄, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1886.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Γ΄, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1886.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Δ΄, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1886.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Ε΄, Ανέστης Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1886.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 1, Αθήνα: National Geographic Society, 2010.

Πλουμίδης Σπύρος, «Η γένεση της ελληνικής ιστοριογραφίας, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και μία σύγκριση της "Ιστορίας του ελληνικού έθνους" με τη "Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας" του Γιάννη Κορδάτου», *Peri Istorias*, τεύχος 1, 1996.

Πουρναρά Ειρήνη, Μπουγάς Νίκος, «Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμος 48, Αθήνα: Πάπυρος 1992, 1996.

Σκοπετέα Έλλη, *Φαλλμεράϋερ, Τεχνάσματα τοῦ ἀντίπαλου δέους*, Αθήνα: Θεμέλιο 1997.

Φαλλμεράυερ Ιάκωβος Φίλιππος, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, Μετάφραση-Παρουσίαση: Κωνσταντίνος Π. Ρωμανός, Αθήνα: Νεφέλη 1984.

Χατζόπουλος Μάριος, *Στο Μυαλό του Προεστού Παναγιώτη Μπενάκη* [Βιβλιοκριτική: Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και Εθνογένεση-Ορλωφικά και Ελληνική Ιστοριογραφία*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2007], 2008.

Χρυσάνθης Αθανάσιος, *Οι αντιπαραθέσεις του Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου με σύγχρονους του λογίους για την ενσωμάτωση του Βυζαντίου στην ιστορία του ελληνικού έθνους*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021.

Ηλεκτρονικές πηγές

- Κιουσοπούλου Τόνια, «Η πρώτη έδρα Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων*, 15, 1993, σ. 263.
- ANEMH
<https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el>
- <https://cognoscoteam.gr/>
- <https://www.efsyn.gr/>
- <https://argolikivivliothiki.gr/2021/04/20/indigenous-and-non-indigenous/>
- Encyclopaedia of the Hellenic World:
<http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11557>
- <https://el.wikipedia.org/wiki/>
- http://www.ime.gr/chronos/12/gr/1833_1897/society/people/03.html
- Θεοδόσιος Πελεγρίνης, *25η Ώρα: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ο Ιστοριογράφος του Ελληνικού Έθνους*, EPT 2002. [Τηλεοπτικός σταθμός της Βουλής των Ελλήνων].

Η φωτογραφία του εξωφύλλου έχει αντληθεί από:

- <https://www.capital.gr/story/1299954/konstantinos-paparrigopoulos-grfontas-istoria>

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία θα διερευνηθεί η ζωή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, καθώς επίσης θα καταγραφούν και τα σημαντικότερα έργα του. Ο Παπαρρηγόπουλος θεωρείται ένας από τους κορυφαίους Έλληνες ιστορικούς με καταγωγή από την Πελοπόννησο. Η ζωή και η δράση του τοποθετούνται χρονικά μεταξύ του 1815 και του 1891. Τα παιδικά του χρόνια σηματοδεύτηκαν από τραυματικές εμπειρίες, ιδίως όταν κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης πέθαναν αγαπημένα του συγγενικά πρόσωπα, ανάμεσά τους και ο πατέρας του.

Ήταν άνθρωπος πολυπράγμων και πολυγραφότατος. Η καταγραφή των κυριότερων σταθμών της ζωής του αλλά και της επαγγελματικής του πορείας θα στηριχτεί σε αξιόπιστες πηγές – τόσο έντυπες βιβλιογραφικές αναφορές όσο και διαδικτυακές. Σε όλη του τη ζωή συναναστράφηκε με αξιόλογες προσωπικότητες και αξίζει να ασχοληθούμε με κάποιες από αυτές, όπως ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Κωνσταντίνος Σχινάς και ο Ιωάννης Κωλέττης, που με τον δικό του τρόπο ο καθένας συνέβαλε ώστε σήμερα να μνημονεύουμε τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο ως έναν από τους σπουδαιότερους Έλληνες ιστοριογράφους. Ωστόσο, υπήρξαν και αρκετοί επικριτές του έργου του ή άνθρωποι του πνεύματος με τους οποίους διαφωνούσε και ήρθε σε ρήξη μαζί τους.

Μεγάλη του αγάπη υπήρξε πάντοτε η Ιστορία – και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που ακόμα και το γεγονός πως δεν ολοκλήρωσε ποτέ κανέναν κύκλο σπουδών, δεν τον απέτρεψε από το να βρει τρόπο να την διδάσκει. Παράλληλα με τις άλλες επαγγελματικές του ιδιότητες ασχολήθηκε και με τη δημοσιογραφία και, επομένως, θα αναφερθούμε στα πιο βασικά σημεία του δημοσιογραφικού του έργου. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει όμως να γίνει στο πιο γνωστό έργο του που είναι η καταγραφή της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους. Ένα έργο που ακόμα και σήμερα, παρά τις τροποποιήσεις που έχει υποστεί από μεταγενέστερους μελετητές, αποτελεί μοναδικό μνημείο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας.

Λέξεις- Κλειδιά

Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Γεώργιος Γεννάδιος, Κωνσταντίνος Σχινάς, διπλωματία, Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράγιερ, Ιστορικά Πραγματεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

Abstract

In this project the life of Konstantinos Paparrigopoulos, as well as most of his important works will be presented and studied. Paparrigopoulos is considered to be one of the best Greek historians, with origins from the Peloponnese. He lived from 1815 up to 1891. His childhood was marked by traumatic experiences, especially after the outbreak of the Greek Revolution, when he lost two of his beloved people – among them his father.

He proved to be a prolific scholar. Thus the main aspects of his life and professional career will be discussed, based on reliable sources, coming from reliable bibliographic references as well as from various internet sites. Throughout his life, Paparrigopoulos was related to notable figures, such as Georgios Gennadios, Konstantinos Schinas and Ioannis Kolletis, who assisted him in many respects to become one of the most brilliant Greek men of letters. However, his works were criticized by a number of intellectuals with whom he disagreed, following different ideological approaches and theoretical frameworks.

History remained his true love. Despite the fact that he did not complete any cycle of studies, he managed to become a university professor, teaching many students and writing some of the best known historical treatises concerning Greek history. At the same time, he was actively involved in journalism, by publishing various articles in numerous journals and becoming editor-in-chief of newspapers. All these will analytically be presented in this dissertation, while special emphasis will be given to his monumental *History of Greek Nation* – a piece of work which is used even today, the modifications it has undergone from subsequent scholars notwithstanding.

Key words

Konstantinos Paparrigopoulos, Georgios Gennadios, Konstantinos Schinas, Diplomacy, Jacob Philip Fallmerayer, Historical Treatises, History of the Greek Nation